

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ІЗМАЇЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кафедра загальної та практичної психології

**ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ПРОЯВУ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ
ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ**

Кваліфікаційна робота здобувача
освітнього ступеня бакалавр
спеціальності 053 Психологія
освітньої програми Психологія:

клінічна психологія

Арсеньової Ірини Сергіївни

Керівник: к.пед.н, доцент кафедри
загальної та практичної
психології, Васильєва О.А.

Рецензент: к.пед.н., доцент,

завідувач кафедри дошкільної та
початкової освіти, Іванова Д.Г.

Робота допущена до захисту

на засіданні кафедри Знавчої та практичної психології
(назва випускової кафедри)

протокол № 11 від «28» травня 2026 р.

Завідувач кафедри

[підпис] Мароха Т.С.
(підпис) (прізвище, ініціали)

Робота пройшла публічний захист

на відкритому засіданні АК

«23» червня 2026 р.

Оцінка 90 Відмінно

(за національною шкалою) (Кількість балів)

Голова АК

[підпис] Мароха Т.С.
(підпис) (прізвище, ініціали)

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ У СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЇ.....	6
1.1. Теоретичні засади дослідження девіантної поведінки особистості у психологічній науці.....	6
1.2. Психологічні особливості підліткового віку як передумова формування девіантної поведінки.....	17
1.3. Соціально-психологічні чинники девіантної поведінки підлітків в умовах воєнного стану.....	28
Висновки до розділу 1.....	39
РОЗДІЛ II. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	40
2.1. Організація та методичне забезпечення емпіричного дослідження девіантної поведінки підлітків.....	40
2.2. Результати емпіричного дослідження рівня та форм прояву девіантної поведінки у підлітків.....	45
2.3. Психологічні технології профілактики девіантної поведінки підлітків.....	57
Висновки до розділу 2.....	68
ВИСНОВКИ.....	70
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	72

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасні умови воєнного стану в Україні суттєво впливають на психоемоційний стан дітей та підлітків, зумовлюючи підвищення рівня психологічної напруги, тривожності, емоційної нестабільності та соціальної дезадаптації. Війна виступає потужним психотравмуючим чинником, який порушує звичні умови життєдіяльності особистості, впливає на процеси соціалізації, емоційного розвитку та поведінкової регуляції підлітків. Особливої актуальності в цих умовах набуває проблема девіантної поведінки, оскільки саме підлітковий вік характеризується підвищеною емоційною чутливістю, нестійкістю поведінкових реакцій, кризою самоідентифікації та схильністю до ризикованих форм поведінки.

Соціальна нестабільність, переживання втрати безпеки, вимушене переміщення, тривалий стрес, порушення сімейних взаємин та обмеження повноцінної соціальної взаємодії можуть сприяти формуванню агресивних, делінквентних, адиктивних та аутоагресивних форм поведінки підлітків. У сучасних умовах спостерігається зростання рівня девіантних проявів серед підлітків, що обумовлює необхідність ґрунтовного вивчення психологічних чинників, які впливають на їх виникнення та розвиток.

Проблематика девіантної поведінки особистості посідає важливе місце у сучасній психологічній науці. Теоретичні засади дослідження девіантної поведінки розкрито у працях С. П. Байди, О. І. Бондарчука, Д.М. Вакуліча, Л. М. Вольнової, Т. З. Гарасиміва, Н.В. Гаркавенко, Т. Журавель, В. Лютого, І. В. Кошової, А.С. Лобанової, Н.Ю. Максимової, В. Р. Павелків, О. Д. Сафіна, О.С. Тарновської, О. Л. Христука та інших. Окремі аспекти психоемоційного стану особистості в умовах воєнного стану, проблеми стресу, психологічної травматизації та адаптації висвітлено у роботах О. М. Басенко, А. А. Беженської, Т. Бондзик, О.А. Васильєвої, Н. Д. Вінник, О. А. Вовченко, М. Грись, Л. В. Кондрацької, І.Ф. Манілова, М.М. Павлюк, Д. Д. Пеци, Н. О.

Розлуцької, Я. М. Росохи, О. Щербакової та інших дослідників. Попри значну кількість наукових праць, проблема психологічних чинників прояву девіантної поведінки підлітків в умовах воєнного стану потребує подальшого комплексного теоретико-емпіричного дослідження.

Мета дослідження полягає у теоретико-емпіричному вивченні психологічних чинників прояву девіантної поведінки підлітків в умовах воєнного стану та визначенні напрямів психологічної профілактики девіантної поведінки.

Для досягнення мети дослідження поставлено такі **завдання**:

1. здійснити теоретичний аналіз проблеми девіантної поведінки особистості в психологічній науці;
2. охарактеризувати психологічні особливості підліткового віку як передумови формування девіантної поведінки;
3. проаналізувати соціально-психологічні чинники девіантної поведінки підлітків в умовах воєнного стану;
4. провести емпіричне дослідження рівня та форм прояву девіантної поведінки у підлітків;
5. окреслити психологічні технології профілактики девіантної поведінки в підлітковому віці.

Об'єкт дослідження – девіантна поведінка підлітків.

Предмет дослідження – психологічні чинники прояву девіантної поведінки підлітків в умовах воєнного стану.

Методи дослідження. У кваліфікаційній роботі використано комплекс методів теоретичного та емпіричного дослідження. Теоретичні методи передбачали аналіз, систематизацію, узагальнення та інтерпретацію наукових джерел із проблематики дослідження. Емпіричне дослідження здійснювалося із застосуванням комплексу психодіагностичних методик, спрямованих на вивчення особливостей прояву девіантної поведінки та пов'язаних із нею поведінкових тенденцій у підлітковому віці. З метою визначення рівня та форм агресивних проявів було використано методика «Діагностика

показників та форм агресії А. Басса - А. Дарки». Для дослідження схильності підлітків до різних форм девіантної поведінки застосовано «Опитувальник визначення схильності до девіантної поведінки» (О. М. Орел). Водночас з метою виявлення схильності до формування адиктивних проявів у підлітковому віці використано методика «Визначення схильності до залежної поведінки у підлітків» В. Д. Менделевича.

Експериментальну базу кваліфікаційної роботи становив Кислицький ліцей Саф'янівської сільської ради Ізмаїльського району Одеської області. Вибірку емпіричного дослідження склали 20 учнів підліткового віку (13–14 років).

Практичне значення кваліфікаційної роботи полягає у можливості використання результатів дослідження у діяльності практичних психологів, соціальних педагогів та педагогічних працівників закладів освіти з метою своєчасного виявлення схильності підлітків до девіантної поведінки, організації психопрофілактичної та психокорекційної роботи, а також розроблення програм психологічної підтримки підлітків в умовах воєнного стану.

Результати апробації дослідження відбувались через участь у науково - практичній конференції як, от: XII Всеукраїнська науково-практична конференція «Сучасна психологія: проблеми і перспективи» (27 квітня 2026), Ізмаїл та публікацію статті «Психологічні особливості девіантної поведінки підлітків в умовах воєнного стану» в збірнику наукових праць «Сучасна психологія: проблеми та перспективи».

Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Загальний обсяг роботи становить 71 сторінку. Робота містить 3 таблиці та 3 рисунки. Список використаних джерел налічує 70 найменувань.

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ У СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

1.1. Теоретичні засади дослідження девіантної поведінки особистості у психологічній науці

Проблема девіантної поведінки особистості посідає важливе місце у сучасній психологічній науці, оскільки безпосередньо пов'язана з дослідженням механізмів соціальної дезадаптації, порушенням поведінкової регуляції та деформацією процесу особистісного розвитку в умовах соціальної нестабільності. У межах психологічних концепцій девіантна поведінка розглядається як складний багатофакторний феномен, формування якого зумовлюється взаємодією соціальних, психологічних, особистісних та середовищних чинників. Водночас дослідники наголошують, що девіантність не може тлумачитися виключно як порушення соціальних норм, оскільки її виникнення пов'язане з більш глибокими процесами особистісної деформації, труднощами соціалізації та порушенням адаптаційних механізмів особистості [1].

Аналіз наукових досліджень дає підстави стверджувати, що проблема девіантної поведінки особливо актуалізується в умовах суспільних криз, соціальних трансформацій та воєнного стану, коли підвищується рівень психоемоційного напруження, тривожності, агресивності та соціальної нестабільності. У межах сучасного психологічного підходу девіантна поведінка розглядається як результат порушення гармонійної взаємодії особистості із соціальним середовищем, що супроводжується труднощами саморегуляції, емоційної стабільності та конструктивної поведінкової адаптації [61].

Проблематика девіантної поведінки висвітлена у працях вітчизняних і зарубіжних науковців, які досліджували психологічні механізми девіантності, особливості соціалізації особистості та чинники формування

поведінкових відхилень. У працях О. І. Бондарчук, Т. М. Вакуліч, Л. М. Вольнової, І. В. Кошової, Н. Ю. Максимової, І. І. Парфанович та інших науковців висвітлено психологічні механізми формування девіантної поведінки, особливості її прояву у підлітковому віці, а також соціально психологічні чинники, що зумовлюють виникнення поведінкових відхилень у процесі особистісного розвитку та соціалізації. У працях С. П. Байди та О. Д. Сафіна аналізується вплив інформаційного середовища, медіаконтенту та деструктивних соціальних впливів на формування девіантної поведінки. Питання адиктивної та залежної поведінки підлітків висвітлено у дослідженнях Н. В. Гаркавенко, О. О. Маслової, І. О. Шинкаренко. Особливості агресивної та деструктивної поведінки в підлітковому віці досліджували В. Р. Павелків, Н. С. Разумейко, О. М. Чайковська. Водночас проблематика девіантної поведінки підлітків в умовах воєнного стану та соціальної нестабільності представлена у працях О. М. Басенко, Д. Бондзик, Н. Д. Вінник, О. Девченко, О. Д. Павлюк, Д. Д. Пеци та Я. М. Росохи.

Девіантна поведінка (від лат. *deviation* – відхилення) у сучасній психології інтерпретується як форма соціальної поведінки, яка не відповідає прийнятим у певному суспільстві моральним, правовим та соціальним нормам і стереотипам. У межах такого підходу девіантність охоплює поведінкові прояви та вчинки особистості, що суперечать загально визнаним правилам, соціальним стандартам і нормативним зразкам поведінки. Психологічна наука розглядає феномен девіантної поведінки насамперед через аналіз мотиваційної сфери особистості, її індивідуально-психологічних особливостей, внутрішніх детермінант та суб'єктивних чинників, які зумовлюють відхилення від нормативних моделей взаємодії. У цьому контексті девіантна поведінка пов'язується зі свідомим або несвідомим порушенням соціально прийнятих норм та вибором таких способів реагування, що ускладнюють конструктивну взаємодію особистості із суспільством, соціальною групою та навколишнім середовищем [4].

Водночас теоретичне узагальнення наукових праць дає підстави стверджувати відсутність єдиного підходу до трактування поняття девіантності, що зумовлено різноманіттям методологічних позицій щодо розуміння соціальної норми, механізмів поведінкових відхилень та чинників формування девіантної поведінки. У зв'язку з цим у сучасних дослідженнях особливого значення набуває визначення критеріїв девіантності, серед яких виокремлюють невідповідність соціально прийнятим нормам, порушення процесу конструктивної взаємодії особистості із соціальним середовищем, стійкість поведінкових проявів та їх деструктивний вплив як на саму особистість, так і на оточення. Теоретичний аналіз літературних джерел також дозволяє виокремити різні класифікації та теоретико-методологічні підходи до пояснення девіантної поведінки, зокрема біологічний, психологічний і соціологічний напрями, у межах яких акцентується увага на різних механізмах виникнення та розвитку поведінкових девіацій [25].

У більшості концепцій девіантність розглядається як форма соціального відхилення, зміст якої визначається конкретними соціокультурними умовами та системою суспільних норм. Так, у «Психологічній енциклопедії» девіантна поведінка визначається як дії людини, що порушують офіційно встановлені у суспільстві або неофіційні у певній соціальній групі моральні й правові норми та можуть призводити до покарання, ізоляції, виправлення чи лікування [53]. У психологічній літературі девіантна поведінка інтерпретується як форма соціального відхилення, що пов'язана з порушенням нормативно прийнятих моделей поведінки, труднощами процесу соціалізації особистості, формуванням асоціальних установок, а також із наявністю внутрішніх і зовнішніх конфліктів у процесі взаємодії особистості із соціальним середовищем [27].

На думку Р.М. Андрусишина, сутність девіантної поведінки полягає у невідповідності поведінкових проявів особистості вимогам соціальної норми. У подібних випадках особистість обирає інші способи реагування та взаємодії із соціальним середовищем, що призводить до порушення процесу

соціальної адаптації та ускладнення взаємодії із суспільством. У наукових працях наголошується, що в основі поведінкових відхилень часто лежать конфлікти інтересів і цінностей, деформація потреб та способів їх задоволення, помилки сімейного виховання, життєві труднощі та психотравмувальний досвід [2, с.5].

Вітчизняні науковці приділяють значну увагу вивченню різних аспектів девіантності, зокрема дослідженню психологічних характеристик девіантної особистості [15], проблематики адиктивних форм поведінки [31], а також теоретичних і прикладних питань психології девіантної поведінки загалом [7]. Зокрема, одні науковці розглядають девіантну поведінку як будь-які відхилення від соціально схвалюваних норм, інші акцентують увагу виключно на формах соціальної патології, тоді як окремі дослідники пов'язують її передусім із порушенням правових норм. У психологічному підході девіантна поведінка інтерпретується як така, що не відповідає соціально-психологічним і моральним нормам, або ж передбачає їх порушення та спричиняє шкоду як соціальному середовищу, так і самій особистості [4]. Незважаючи на існування різних підходів до визначення цього феномену, узагальнюючим критерієм девіантності виступає відхилення від норм і цінностей, прийнятих у конкретному суспільстві, які регулюють поведінку його членів та визначають їхні соціальні обов'язки.

Аналізуючи наукові підходи, представлені у працях О.В. Змановської, М.В. Папучі, М. Раттера та інших дослідників, І. В. Кошова та О. Д. Кресан відзначають існування різних інтерпретацій критеріїв і ознак девіантної поведінки, що обумовлено специфікою наукових галузей, у межах яких розглядається цей феномен. Особливого значення набуває психологічна класифікація девіантної поведінки, яка дозволяє більш глибоко розкрити її сутність, механізми формування та прояву [25].

У межах наукового аналізу девіантності простежується тенденція до виокремлення двох основних різновидів такої поведінки відповідно до її функціонального призначення та спрямованості. Перший різновид охоплює

зовнішньо спрямовану деструктивну поведінку, що характеризується орієнтацією на порушення соціально прийнятих норм і правил, зокрема моральних, етичних і культурних. У межах цього типу поведінкові прояви підлітка набувають асоціального характеру та можуть становити загрозу як для самого індивіда, так і для його найближчого оточення і ширшого соціуму. Йдеться про дії, що передбачають заподіяння фізичної шкоди іншим, прояви агресії, участь у конфліктних взаємодіях, моральне приниження інших осіб, включаючи булінг, а також свідоме ігнорування соціальних норм, що виявляється у пропусках навчання, відмові від освітньої діяльності, бродяжництві або агресивній поведінці. До цієї групи також належать прояви вандалізму, жорстокого ставлення до тварин, пошкодження об'єктів довкілля та використання ненормативної лексики. У певних випадках така поведінка може набувати антисоціального характеру, що супроводжується порушенням правових норм і передбачає настання юридичної відповідальності відповідно до чинного законодавства України [18, с.7].

Другий різновид представлений внутрішньо спрямованою деструктивною поведінкою, яка має саморуйнівний характер і пов'язана з дезінтеграційними процесами у структурі особистості. Така поведінка, як правило, виконує функцію тимчасового психологічного полегшення, однак у довгостроковій перспективі перешкоджає гармонійному розвитку та благополуччю підлітка. До її проявів належать різні форми залежної поведінки, зокрема вживання психоактивних речовин, куріння, а також порушення харчової поведінки, що виражаються у переїданні або, навпаки, обмеженні споживання їжі. Окрему групу становлять ризиковані дії, пов'язані з загрозою для життя, надмірна модифікація власного тіла, формування залежності від ігор, а також імпульсивна сексуальна поведінка. Особливо небезпечними є прояви автоагресії, які включають самоушкодження та суїцидальні наміри [65].

У психологічній науці утвердилася позиція, відповідно до якої проблема девіантної поведінки особистості розглядається в межах різних теоретико-методологічних підходів, серед яких провідне місце займають біологічний, психологічний і соціологічний напрями. Кожен із них по різному інтерпретує механізми виникнення поведінкових девіацій, акцентуючи увагу або на психофізіологічних особливостях особистості, або на внутрішньоособистісних механізмах, або на впливі соціального середовища та умов соціалізації. У зв'язку з цим девіантна поведінка розглядається як складний багатофакторний феномен, формування якого зумовлюється взаємодією індивідуально-психологічних, соціальних і середовищних чинників. Так, К.П. Лазор зазначає, що представники біологічного та психологічного підходів пояснюють девіантність вродженими або індивідуально-психологічними особливостями особистості, тоді як соціологічний підхід пов'язує девіантну поведінку із негативним соціальним досвідом та несприятливими умовами соціалізації [27].

Біологічний підхід ґрунтується на вивченні спадкових, нейрофізіологічних та психофізіологічних особливостей людини. Представники цього напрямку пов'язували схильність до девіантної поведінки з особливостями нервової системи, темпераменту, акцентуаціями характеру та окремими психічними порушеннями. І.М. Островська-Бугайчук наголошує, що психобіологічні особливості особистості, нервово-психічні відхилення, емоційна нестабільність та порушення психічних процесів можуть виступати передумовами формування девіантної поведінки у підлітковому віці [37].

Психологічний підхід акцентує увагу на внутрішньоособистісних механізмах формування девіантної поведінки. У межах психоаналітичного напрямку З. Фройд розглядав девіантні прояви як наслідок конфлікту між несвідомими потягами та соціальними обмеженнями. Представники гуманістичної психології пов'язували девіантність із фрустрацією базових

потреб особистості, порушенням самореалізації та недостатнім розвитком внутрішніх ресурсів особистості.

Вагомого значення у дослідженнях набуває когнітивно-поведінковий підхід, відповідно до якого девіантна поведінка формується внаслідок засвоєння негативних моделей реагування та неефективних способів подолання життєвих труднощів. У цьому контексті Н.В. Гуртовенко підкреслює, що мотивація, поведінкові установки та особливості психологічної регуляції виступають важливими детермінантами формування девіантного стереотипу поведінки у підлітковому віці. Дослідниця розглядає девіантність як інтегральне психологічне явище, що має соціальну детермінацію та реалізується у поведінковій сфері особистості [16].

Соціологічний підхід до пояснення девіантної поведінки ґрунтується на аналізі впливу соціального середовища, процесів соціалізації та суспільних кризових явищ. Р. М. Андрусишин наголошує, що сутність девіантної поведінки полягає у порушенні процесу взаємодії особистості та суспільства, що ускладнює ефективне функціонування особистості у соціальному середовищі. Дослідник зазначає, що в основі девіацій часто лежать конфлікти інтересів, деформація цінностей, труднощі соціалізації та помилки сімейного виховання [2].

Опрацювання психологічної літератури дозволяє констатувати, що негативні прояви девіантної поведінки безпосередньо пов'язані з порушенням процесу засвоєння особистістю позитивного соціального досвіду, а також із труднощами адаптації до моральних цінностей і поведінкових норм, прийнятих у суспільстві. При цьому індивід може бути обізнаним із соціально схвалюваними нормами, однак не реалізовувати їх у власній поведінці. У такому випадку процес соціалізації набуває деформованого характеру, що проявляється у психоемоційній нестабільності, соціальній дезадаптації, порушенні процесів самоактуалізації, а також у втраті внутрішнього морального та естетичного контролю за власними вчинками. Отже, девіантність особистості розглядається як система

асоціальних та аморальних установок, які поступово закріплюються у структурі особистості та трансформуються у стійку життєву позицію, що перешкоджає гармонійному особистісному розвитку, самореалізації та сприяє формуванню девіантного способу життя [52].

В. С. Марунчак визначає девіацію як поведінкові прояви, що не відповідають загальноприйнятим соціальним, моральним або юридичним нормам і встановленим стандартам. У працях дослідника підкреслюється, що структура девіації охоплює три взаємопов'язані компоненти: особистість, якій притаманна певна модель поведінки, соціальну норму як критерій оцінювання поведінки та соціальне середовище або групу, що реагує на подібні поведінкові прояви [32, с. 15].

У сучасних умовах особливої актуальності набуває проблема девіантної поведінки в умовах воєнного стану. Д. Д. Пеца та Я. М. Росоха підкреслюють, що війна суттєво посилює прояви соціальної дезадаптації, тривожності, агресивності та психологічної нестабільності, що сприяє поширенню різних форм девіантної поведінки. Науковці зазначають, що відсутність ефективних механізмів психологічної підтримки та соціального регулювання може призводити до поглиблення деструктивних поведінкових тенденцій серед молоді [46].

У дослідженнях В. В. Пундева та Г. П. Басько девіантна поведінка підлітків розглядається як наслідок порушення процесів соціальної адаптації, емоційної нестабільності, криз самоідентичності та дисгармонії між вимогами соціального середовища й внутрішніми потребами особистості. Науковці акцентують увагу, що важливу роль у профілактиці поведінкових девіацій відіграють сім'я, освітнє середовище та соціальні інститути, які забезпечують формування соціальної компетентності, емоційно-вольової сфери, адекватної самооцінки та навичок конструктивної взаємодії із соціумом [54].

У сучасній психологічній науці існують різні підходи до класифікації девіантної поведінки, однак більшість дослідників виокремлюють агресивні,

адиктивні, делінквентні, аутоагресивні та асоціальні форми поведінкових девіацій. Відмінності між науковими підходами зумовлені різними критеріями аналізу, серед яких характер порушення соціальних норм, рівень суспільної небезпеки, особливості поведінкової реалізації та спрямованість деструктивної активності особистості. Незважаючи на різноманітність класифікацій, більшість авторів розглядають девіантну поведінку як наслідок порушення процесів соціалізації, деформації системи цінностей, труднощів саморегуляції та недостатньої адаптації особистості до вимог соціального середовища.

Так, у працях В. М. Кудрявцева девіантна поведінка поділяється на корисливі, агресивні та соціально-пасивні форми, що відображають різну мотиваційну спрямованість поведінкових відхилень. До соціально-пасивної форми проявів дослідниця відносить зловживання алкоголем, наркотичними речовинами та суїцидальну поведінку, які інтерпретуються як форми психологічного відходу від активної життєвої позиції та уникнення вирішення особистісних і соціальних проблем [48].

Н. Максимова виокремлює поведінкові порушення залежно від рівня відхилення від моральних і правових норм, починаючи від нестандартних форм самопрезентації до делінквентної та кримінальної поведінки. Перший рівень охоплює поведінкові прояви, які не відповідають стереотипним уявленням суспільства, проте безпосередньо не порушують права інших осіб. До таких проявів можуть належати окремі невротичні реакції, належність до субкультур, пірсинг та інші форми нестандартної самопрезентації, що здебільшого викликають здивування або несхвалення оточення. Другий рівень характеризується порушенням моральних норм і проявляється у вчинках, які зачіпають інтереси та права інших людей, унаслідок чого виникають труднощі соціальної адаптації та поглиблюється соціальна дезадаптація підлітка. Найбільш небезпечним визначається третій рівень, що охоплює делінквентну та кримінальну поведінку, пов'язану з порушенням правових норм [31].

У дослідженнях В. В. Ковальова, А. Г. Амбрумової та Л. Я. Жезлової представлено класифікацію, що охоплює антидисциплінарні, антисоціальні, делінквентні та аутоагресивні прояви девіантної поведінки. Зазначені різновиди поведінкових порушень мають різний рівень соціальної небезпеки та специфіку психологічних проявів, однак усі вони пов'язані з труднощами соціальної адаптації та деформацією системи ціннісних орієнтацій особистості [47].

Наукові праці з означеної проблематики засвідчують, що делінквентна, або антисоціальна, поведінка інтерпретується як форма поведінкових відхилень, пов'язана з учиненням протиправних дій, порушенням правових норм та ігноруванням суспільно прийнятих правил і соціальних вимог. У психологічному та правовому аспектах делінквентна поведінка охоплює дії та вчинки, які суперечать законам, порушують соціальний порядок та можуть становити загрозу благополуччю інших людей. У вузькому значенні дане поняття використовується переважно для характеристики некримінальних правопорушень дітей і підлітків, тоді як у широкому розумінні воно охоплює різні форми протиправної та злочинної поведінки [4, с. 25].

Адиктивна поведінка розглядається як форма поведінкових порушень, що виникають унаслідок залежності від психоактивних речовин або інших способів штучної зміни психічного стану. Науковці-практики адиктивну поведінку трактують як своєрідний механізм уникнення складної реальності та подолання внутрішнього емоційного напруження, за якого особистість надмірно концентрується на певному виді діяльності чи об'єкті залежності, поступово ігноруючи інші сфери власного життя. Суїцидальна поведінка у психологічній літературі визначається як одна з найбільш тяжких форм аутоагресивної поведінки, спрямованої на припинення власного життя або уникнення суб'єктивно нестерпної життєвої ситуації [63, с. 54]. Агресивна поведінка розглядається як одна з найбільш складних і поширених форм поведінкових девіацій, яка нерідко виступає компонентом інших різновидів девіантної поведінки. Агресивні прояви можуть бути спрямовані як на інших

осіб чи тварин, так і на самого суб'єкта поведінки, набуваючи фізичних, вербальних, непрямих або аутоагресивних форм. У більшості випадків агресивна поведінка пов'язується з труднощами соціальної адаптації, недостатнім засвоєнням моральних норм та конфліктністю міжособистісної взаємодії, що може призводити до заподіяння шкоди як оточенню, так і самій особистості [38, с. 28].

Особливу категорію становлять особи з адиктивною поведінкою, які перебувають на межі порушення моральних та правових норм. Йдеться про осіб із різними формами залежностей, зокрема алкогольною, наркотичною чи іншими видами адикцій. Подібні форми поведінки супроводжуються систематичним порушенням морально-етичних норм, а в окремих випадках можуть призводити до вчинення протиправних дій унаслідок прагнення задовольнити залежність будь-якими доступними способами.

А. Лобанова і Л. Калашнікова серед найбільш поширених форм девіантної поведінки виокремлюють делінквентну поведінку, яка має антисупільний і протиправний характер та спрямована на завдання шкоди окремим особам або суспільству; залежну поведінку, що проявляється у прагненні до об'єкта або діяльності з метою отримання психологічного задоволення; адиктивну поведінку, пов'язану із вживанням психоактивних речовин для зміни психічного стану; сексуальні девіації як відхилення від моральних і соціальних норм у сфері сексуальної поведінки; суїцидальну поведінку, бродяжництво та жебрацтво [29].

Таким чином, викладене вище дає змогу узагальнити, що девіантна поведінка розглядається як форма поведінкових відхилень, яка проявляється у порушенні соціально прийнятих моральних, правових і поведінкових норм та зумовлюється впливом психологічних, соціальних і середовищних чинників. Девіантність інтерпретується як наслідок порушення процесів соціалізації, труднощів соціально-психологічної адаптації, деформації ціннісних орієнтацій та недостатньої сформованості механізмів саморегуляції особистості. Більшість дослідників виокремлюють агресивні,

адиктивні, делінквентні, аутоагресивні та суїцидальні форми девіантної поведінки, які відрізняються рівнем соціальної небезпеки, характером поведінкових проявів і спрямованістю деструктивної активності особистості. Особливої актуальності проблема девіантної поведінки набуває у підлітковому віці, оскільки саме цей період характеризується емоційною нестабільністю, кризою самоідентичності, підвищеною чутливістю до соціального впливу та недостатньою сформованістю механізмів психологічного самозахисту.

1.2. Психологічні особливості підліткового віку як передумова формування девіантної поведінки

Підлітковий вік у сучасній психологічній науці розглядається як один із найбільш складних і суперечливих етапів особистісного розвитку, що характеризується інтенсивними психофізіологічними, емоційними, когнітивними та соціальними змінами. Аналіз наукової літератури дозволяє констатувати, що саме в цей період відбувається активне становлення самосвідомості, формування системи цінностей, розвиток особистісної ідентичності та вироблення власних моделей поведінки. Кризовість підліткового віку, що проявляється в емоційній нестабільності, імпульсивності, підвищеній чутливості до зовнішнього оцінювання та прагненні до самоствердження у поєднанні з несприятливими умовами соціалізації, дефіцитом емоційної підтримки, негативним впливом референтної групи та недостатньо сформованими механізмами саморегуляції можуть трансформуватися у протестні, агресивні, делінквентні або адиктивні форми поведінкового реагування [5].

У наукових працях простежується тенденція до відсутності чітко визначених меж підліткового віку, оскільки його хронологічні рамки мають соціально історичну зумовленість. У більшості сучасних досліджень підлітковий період окреслюється як етап розвитку особистості від 10–11

років, що співвідноситься з початком пубертатних змін, до приблизно 14–16 років [61].

Психологічні та вікові особливості осіб підліткового віку стали предметом наукових досліджень Ю. Демяненко, Н. Разумейко, О. Ткаченко, які аналізували гендерну специфіку проявів агресії у підлітковому середовищі. У працях А. Штепури висвітлено психологічні характеристики сучасних підлітків в умовах активного розвитку цифровізації суспільства. Водночас особливості психоемоційного стану підлітків з урахуванням реалій воєнного стану досліджували А. Беженська, Л. Кондрацька, О. Щербакова. Особливості психологічної допомоги та специфіку роботи з підлітками, схильними до девіантної поведінки, проаналізовано у наукових розвідках Н. Гуртовенко, Н. Максимової та інших учених.

У сучасних психологічних дослідженнях підлітковий вік розглядається як кризовий етап особистісного розвитку, у межах якого відбуваються інтенсивні психофізіологічні та соціально-психологічні трансформації. Нестабільність емоційної сфери, суперечливість процесу самовизначення, підвищена чутливість до зовнішнього оцінювання та недостатня сформованість механізмів саморегуляції за несприятливих умов соціалізації можуть виступати психологічними передумовами формування девіантних форм поведінки. У цей період особливо загострюється потреба у самоствердженні, соціальному визнанні та прийнятті з боку референтної групи, що підвищує ризик конформного засвоєння деструктивних моделей поведінки. Саме тому підлітковий вік розглядається як сенситивний період щодо виникнення поведінкових девіацій, дезадаптаційних проявів і порушень соціальної взаємодії. Н. Знаковська підкреслює, що для розуміння проблем соціалізації особистості підлітка необхідно враховувати психолого-педагогічні особливості цього вікового етапу, а також специфіку його соціального статусу та меж вікової періодизації [20, с. 90].

Психофізіологічні зміни підліткового віку супроводжуються підвищенням емоційної реактивності, нестійкістю поведінкової регуляції та

загостренням внутрішньоособистісних суперечностей, що за несприятливих соціально-психологічних умов може підвищувати ризик формування девіантних форм поведінки. Теоретичне узагальнення праць дає підстави стверджувати, що саме у підлітковому віці особливої актуальності набувають процеси самопізнання, формування особистісної ідентичності та усвідомлення власного «Я». У цей період підлітки починають визначати коло власних інтересів, професійних орієнтацій і життєвих перспектив, поступово переходячи від зовнішньо нав'язаних цінностей до усвідомлення та прийняття власної системи життєвих смислів [39]. Внутрішньоособистісні суперечності підліткового віку за несприятливих соціально-психологічних умов можуть ускладнювати процес адаптації та сприяти формуванню деструктивних поведінкових стратегій. Психічні процеси у цей період відбуваються на тлі активних фізіологічних змін організму, пов'язаних зі статевим дозріванням, що істотно впливає на психофізіологічний стан підлітка та особливості його поведінкових реакцій. Т. Гарасимів акцентує увагу на тому, що однією з провідних характеристик підліткового віку є інтенсивний фізичний розвиток організму, який супроводжується рядом суперечливих змін, серед яких порушення координації рухів, непропорційність фізичного розвитку та інші явища, що нерідко викликають у підлітків почуття скутості та психологічного дискомфорту [13, с. 89].

Як зазначають дослідники, підлітковий період характеризується комплексними змінами, що охоплюють усі сфери розвитку особистості, зокрема фізичну, когнітивну, емоційну, соціальну та особистісну. Емоційно-вольова сфера у підлітковому віці зазнає суттєвих трансформацій та набуває більшої глибини й змістовності. Для підліткового віку характерними є емоційна нестабільність, амбівалентність переживань, імпульсивність, швидка зміна настроїв, недостатній рівень самоконтролю, прояви негативізму та афективні реакції. Опрацювання психологічної літератури дозволяє констатувати, що саме стан емоційно-вольової сфери визначає специфіку самовизначення підлітка, формування образу «Я», підвищену

орієнтацію на зовнішню оцінку та прагнення до засвоєння нових соціальних ролей [8].

Так, Х. Ремшмідт виокремлює три основні типи емоційного реагування підлітків. Перший тип характеризується емоційною нестійкістю, що виникає внаслідок суперечності між новими переживаннями, прагненням до самостійності та зовнішніми соціальними вимогами. Другий тип проявляється через реакції протесту, уникнення або втечі від зовнішнього контролю, прагнення до ізоляції та дистанціювання від соціального середовища. Третій тип пов'язаний із формуванням ідеалізованих уявлень та ціннісних орієнтацій [5]. Теоретичний аналіз сучасних досліджень дозволяє стверджувати, що зазначені особливості емоційного реагування можуть виступати передумовами виникнення дезадаптаційних і девіантних форм поведінки за несприятливих умов соціалізації.

У вольовій сфері підлітка поступово посилюється здатність до свідомого самоконтролю та підпорядкування поведінки поставленим цілям. Недостатня сформованість наполегливості, витривалості та самостійності може проявлятися у безвідповідальності, емоційній вразливості, залежності від зовнішнього впливу та низькій стресостійкості. В умовах нервово-психічного перенапруження здатність до самоконтролю значно знижується, що підвищує ризик імпульсивних і девіантних поведінкових реакцій [45].

Наприкінці підліткового віку формується самосвідомість та Я концепція як система внутрішньо узгоджених уявлень про себе. Саме цей процес вважається одним із провідних новоутворень вікового періоду. У підлітка розвивається рефлексія, формується соціально активна позиція та відповідальність у прийнятті рішень. Вчені вказують, що у старшому підлітковому віці провідними способами подолання стресових ситуацій стають самоконтроль і орієнтація на розв'язання проблем [51]. Особливе значення вчені надають проблемі емоційної стійкості підлітків, яка розглядається як здатність особистості підтримувати ефективність життєдіяльності та контролювати власний емоційний стан у складних

життєвих умовах. Формування емоційної стійкості набуває актуальності в умовах посилення емоційної напруги, зміни соціальних ролей та необхідності збереження особистісної цілісності [66].

Водночас узагальнення наукових положень свідчить про неоднозначність проявів підліткової кризи. Частина підлітків демонструє виражені негативні поведінкові реакції, серед яких конфліктність, агресивність, емоційне відчуження, замкненість, зухвалість та асоціальні прояви. Інші ж підлітки проходять кризовий період без вираженого негативізму, що свідчить про індивідуальний характер переживання вікових трансформацій та значну роль соціально-психологічних умов розвитку особистості [45].

У підлітковому віці відбувається інтенсивне становлення свідомості та самосвідомості особистості, актуалізується потреба у самоствердженні, формується цілісна система уявлень про себе в процесі міжособистісної взаємодії та соціального пізнання. Саме в цей період закладаються основи самооцінки як одного з провідних регуляторів подальшого особистісного розвитку. Це дає підстави припускати, що деформація самооцінки, її нестійкість або невідповідність реальним можливостям особистості можуть виступати чинниками порушення моральних і правових норм, що проявляється у різних формах девіантної та делінквентної поведінки [1].

О.Д. Павлюк підкреслює, що кризові прояви підліткового віку нерідко супроводжуються дезадаптаційною поведінкою, яка ускладнює процес соціалізації неповнолітніх та підвищує ризик виникнення конфліктних ситуацій і правопорушень. На внутрішньоособистісному рівні прояви дезадаптації характеризуються нестабільною самооцінкою, недостатньо сформованими механізмами саморегуляції, підвищеною конфліктністю, низьким рівнем розвитку організаційних і комунікативних умінь, недостатньою відповідальністю та викривленим сприйняттям соціальної реальності. Водночас спостерігається формування негативних установок

щодо соціальних норм і вимог, егоцентричних тенденцій, претензійності та протестних форм реагування на зовнішній вплив [41, с.107].

Важливою психологічною особливістю підліткового віку є нестійкість Я концепції, підвищена залежність від соціального схвалення та орієнтація на референтну групу. За умов емоційної незрілості й недостатньо сформованих механізмів саморегуляції потреба у прийнятті з боку однолітків може сприяти конформному засвоєнню деструктивних моделей поведінки. Саме тому вплив групи однолітків у підлітковому віці виступає одним із провідних механізмів формування девіантних поведінкових стратегій.

У працях дослідників спілкування з однолітками розглядається як провідний вид діяльності підліткового віку, оскільки саме у процесі міжособистісної взаємодії відбувається засвоєння соціальних норм, моральних цінностей та правил поведінки [27]. Це дозволяє стверджувати, що у спілкуванні з ровесниками формуються взаємини, засновані на принципах рівності, взаємної поваги та емоційної підтримки. Водночас, якщо підліток не знаходить прийнятної системи взаємодії у шкільному середовищі, він нерідко прагне реалізувати потребу у спілкуванні поза межами навчального закладу. Подібна ситуація може підвищувати ризик залучення до асоціальних груп або неформальних об'єднань, у межах яких нерідко формуються девіантні моделі поведінки [22].

Так, О. Замашкіна зазначає, що у підлітковому віці у сфері спілкування одночасно співіснують дві суперечливі потреби, серед яких прагнення до належності до групи та потреба в усамітненні [19, с. 5]. Підліток, сприймаючи себе як унікальну особистість, водночас намагається не втрачати відчуття приналежності до референтної групи однолітків. Автор підкреслює, що подібна внутрішня суперечність може спричиняти емоційне напруження, невпевненість у собі та труднощі самовизначення. За несприятливих умов це нерідко проявляється у конформній поведінці, підвищеній залежності від групового впливу або прагненні відповідати навіть деструктивним нормам групи задля отримання соціального схвалення.

Також, науковці-практики відзначають, що сучасні підлітки формуються в умовах активного розвитку цифрового середовища, яке істотно впливає на їх психологічний розвиток та соціалізацію. Інтернет-простір використовується не лише як джерело інформації та засіб навчання, але й як провідний спосіб комунікації з однолітками. Водночас надмірне захоплення комп'ютерними іграми, соціальними мережами та віртуальним спілкуванням може сприяти формуванню інтернет адикції як однієї з форм девіантної поведінки [49].

Р. Андрусишин підкреслює, що однією зі специфічних характеристик підліткового віку є перебудова взаємовідносин із батьками та однолітками, а також поступовий перехід від дитячої залежності до взаємин, заснованих на взаємній повазі та визнанні автономії особистості [2]. Саме складність адаптації до нових соціальних ролей та очікувань нерідко зумовлює внутрішньоособистісні конфлікти, підвищену емоційну напруженість та труднощі поведінкової саморегуляції.

Результати опрацювання наукових праць свідчать про суперечливість комунікативної поведінки підлітків. Так, прагнення до авторитету та соціального визнання нерідко поєднується з ігноруванням власних недоліків, а бажання виділитися та привернути увагу співіснує з потребою бути схожим на інших членів групи та уникнути соціального відторгнення. Прагнення до близьких дружніх взаємин може супроводжуватися нестабільністю соціальних контактів, швидкою зміною симпатій та емоційною полярністю у ставленні до друзів [62, с. 170]. Подібна суперечливість емоційної та поведінкової сфери підвищує ризик імпульсивних реакцій, конфліктності та нестійкості поведінкових моделей. Ю. Приймак зазначає, що особистісні прояви у поведінці підлітків формуються переважно стихійно та є результатом складної взаємодії соціальних умов, у яких відбувається життєдіяльність особистості [50, с. 29]. В. Оржеховська підкреслює, що за відсутності сформованих соціальних навичок та позитивного поведінкового досвіду підлітки часто не володіють конструктивними способами взаємодії із

соціумом, що може сприяти їх дезадаптації та соціальній ізоляції. Таким чином, труднощі міжособистісної взаємодії, дефіцит емоційної підтримки та незадоволення потреби у соціальному визнанні виступають важливими психологічними передумовами формування девіантної поведінки у підлітковому віці.

Слід зазначити, що на тлі формування почуття дорослості та внутрішніх суперечностей підлітки прагнуть активно випробовувати нові форми поведінки та отримувати досвід, який асоціюється з дорослим життям. Саме тому у цей період підвищується ризик залучення до соціально небезпечних та девіантних форм поведінки, серед яких вживання алкоголю, психоактивних речовин та інші адиктивні прояви. Тобто, заборонені форми поведінки часто сприймаються підлітками як спосіб самоствердження, демонстрації незалежності та символічного наближення до дорослості [33].

Також, важливо підкреслити, що негативні поведінкові прояви у підлітковому віці нерідко набувають форми зовнішнього негативізму, який може проявлятися у безпідставному опорі вимогам дорослих, невмотивованому протесті, конфліктності та демонстративному порушенні соціальних норм. Подібні реакції часто виступають своєрідним психологічним механізмом захисту та способом утвердження власної автономії. При цьому кризові прояви підліткового віку за несприятливих соціально-психологічних умов можуть сприяти формуванню девіантної поведінки, емоційної дезадаптації та деструктивних способів самореалізації особистості [45].

К. Лазор зазначає, що майже кожен підліток у перехідному віці стикається зі значною кількістю труднощів та переживань, намагаючись знайти себе у різних видах діяльності [27, с. 72]. У цей період одним із найважливіших психологічних новоутворень стає відкриття власного внутрішнього світу, що супроводжується формуванням самосвідомості, пошуком особистісної ідентичності та самовизначенням. Заслуговує на увагу те, що невизначеність у процесі самопізнання, труднощі прийняття себе та

суперечливість внутрішніх переживань можуть виступати передумовами виникнення тривожності, емоційної нестабільності та різних форм девіантної поведінки [39].

Наукові розвідки з означеної проблематики підкреслюють, що порушення процесів соціально-психологічної адаптації у підлітковому віці може супроводжуватися виникненням різноманітних деструктивних форм поведінки. Серед них фіксуються неправдиві повідомлення та схильність до обману, аутоагресивні дії, випадкові статеві контакти, створення графіті з агресивним або деструктивним змістом, а також субкультуральні девіації, що проявляються у використанні специфічного сленгу чи практиках шрамування. У сфері соціальної взаємодії подібні тенденції можуть набувати форм агресивної поведінки, систематичних прогулів навчання, відмови від освітньої діяльності, втеч із дому та бродяжництва. Зазначені прояви є індикаторами порушення процесів особистісної саморегуляції, соціальної адаптації та конструктивної інтеграції підлітка в систему суспільних взаємин [58].

На думку Н. В.Абдюкова, соціальна адаптація підлітка у цей віковий період безпосередньо пов'язана з формуванням системи ціннісних орієнтацій, морально етичних установок та здатності до емпатійного реагування. Недостатній розвиток зазначених компонентів психологічної зрілості може призводити до того, що підліток не усвідомлює можливих наслідків власних дій, демонструє антисоціальні форми поведінки, а в окремих випадках проявляє насильницькі тенденції [1].

Теоретичне осмислення проблеми девіантності свідчить про те, що девіантна поведінка не завжди розглядається виключно як негативне соціально-психологічне явище. У багатьох випадках вона може виступати своєрідним сигналом незадоволення базових психологічних потреб підлітка, відображати прагнення до самовираження, автономії або пошуку власної ідентичності. Саме тому профілактична та психокорекційна робота повинна ґрунтуватися на комплексному розумінні психологічних, соціальних і

педагогічних чинників, що впливають на формування поведінкових моделей, а також передбачати розвиток ефективних стратегій підтримки, емоційної стабілізації та конструктивної поведінкової саморегуляції [18].

На думку Л. Бондаренко, В. Василевського, С. Р. Кулакова та інших дослідників [6], до основних форм девіантної поведінки підлітків належать хімічні адикції, зокрема алкоголізм, токсикоманія та наркоманія, правопорушення проти власності, поведінкові девіації у вигляді втеч із дому, бродяжництва, хуліганських дій і підліткового вандалізму, а також агресивні та аутоагресивні прояви, включаючи самопошкодження. Окрему групу становлять нехімічні адикції, що проявляються у формі надмірного захоплення певними видами діяльності. У сучасних умовах до найбільш поширених форм девіантної поведінки серед молоді відносять алкоголізацію, тютюнопаління, наркотизацію, суїцидальні тенденції та ігрові адикції, кожна з яких характеризується специфічними психологічними особливостями та механізмами формування [20, с. 92].

У психологічних дослідженнях акцентується увага на тому, що умови воєнного стану суттєво порушують базове відчуття безпеки, негативно впливають на психоемоційну стабільність підлітків та формують ситуацію постійної невизначеності, соціальної ізоляції й переживання втрати. За таких умов психоемоційна сфера особистості зазнає значного навантаження, що проявляється у підвищенні емоційної реактивності, труднощах емоційно-вольової регуляції, зростанні внутрішньої напруги та посиленні дезадаптаційних реакцій [24]. Сенситивність підліткового віку зумовлює особливу вразливість до дії зовнішніх стресогенних чинників, унаслідок чого підвищується ризик розвитку психологічної дезадаптації, тривожних і поведінкових порушень.

Дослідження підліткових реакцій на негативні життєві події засвідчують, що психотравмувальні обставини негативно впливають на емоційне та психічне здоров'я підлітків, спричиняючи втрату внутрішніх ресурсів, виникнення стійких негативних емоційних переживань,

депресивних станів, а також підвищення рівня тривожності, фрустрації, ригідності та агресивності [66]. О. А. Васильєва та А. Ф. Нагорняк дійшли висновку, що воєнні події загострюють кризові прояви підліткового віку, ускладнюють процес становлення життєстійкості та негативно впливають на формування емоційної стабільності особистості. Авторки наголошують, що поєднання внутрішніх суперечностей вікового розвитку із зовнішніми стресогенними чинниками воєнного часу суттєво змінює характер функціонування емоційної сфери підлітків [36].

К. М. Пасько та Т. В. Малайчук розглядають підліткову кризу як етап внутрішньоособистісних трансформацій, пов'язаний із суперечністю між прагненням до самостійності та недостатньо сформованими механізмами саморегуляції. На думку дослідників, в умовах соціальних потрясінь і воєнного конфлікту спостерігається посилення дезадаптаційних проявів, що виявляються через емоційну нестабільність, схильність до самоізоляції, конфліктність та реакції протесту щодо зовнішнього впливу. Порушення стабільності соціального середовища та втрата почуття захищеності ускладнюють проходження підліткового віку, підвищують рівень тривожності, фрустраційних переживань та негативно впливають на процес особистісного становлення [45].

Дослідження О. М. Басенко засвідчують, що умови воєнного стану негативно впливають на психоемоційний розвиток підлітків, посилюють емоційну напруженість, дезадаптаційні прояви та ускладнюють формування ефективних механізмів саморегуляції. Поєднання вікової кризовості з психотравмувальними чинниками воєнного часу підвищує ризик формування агресивних, протестних та інших девіантних форм поведінки [5].

Таким чином, узагальнення теоретичних підходів дозволяє стверджувати, що підлітковий вік є особливо вразливим періодом щодо формування девіантної поведінки, оскільки характеризується нестабільністю емоційної сфери, кризою ідентичності, підвищеною чутливістю до соціальних впливів та недостатньою сформованістю механізмів

саморегуляції. Сукупність індивідуально психологічних, соціальних та середовищних чинників може сприяти виникненню деструктивних форм поведінки, що обумовлює необхідність своєчасної психологічної профілактики та підтримки підлітків у сучасних умовах.

1.3. Соціально-психологічні чинники девіантної поведінки підлітків в умовах воєнного стану

Сучасне українське суспільство функціонує в умовах тривалого воєнного стану, соціальної нестабільності та постійного впливу кризових подій, пов'язаних із політичними, економічними й соціальними трансформаціями. Узагальнення літературних джерел свідчить, що зазначені обставини негативно позначаються на психоемоційному стані населення та супроводжуються посиленням емоційного виснаження, підвищенням рівня тривожності, переживанням страху, невизначеності та психологічної напруги. У сучасній психологічній науці особливої актуальності набуває проблема дослідження девіантної поведінки підлітків як однієї з найбільш уразливих вікових категорій населення [8].

Соціально-психологічні чинники девіантної поведінки підлітків в умовах воєнного стану доцільно розглядати як багаторівневу систему взаємопов'язаних детермінант, що охоплюють макросоціальні, сімейні, індивідуально- психологічні та інформаційно комунікативні впливи. Воєнний стан істотно трансформує процес соціалізації підлітків, порушує механізми психологічної адаптації та посилює ризик формування деструктивних моделей поведінки. У структурі зазначених чинників особливого значення набувають мікросоціальні впливи, пов'язані з особливостями взаємодії підлітка з найближчим соціальним оточенням. Саме тому вагоме місце у формуванні поведінкових девіацій посідають несприятливі особливості сімейного виховання, порушення емоційного контакту з батьками,

негативний вплив референтних груп та труднощі соціальної адаптації у навчальному середовищі

Одним із ключових напрямів дослідження девіантної поведінки підлітків є вивчення її детермінації, тобто аналіз причин, мотивів і чинників, які обумовлюють виникнення та закріплення поведінкових відхилень. У працях С. П. Байди, О. І. Бондарчука, Д.М. Вакуліча, Л. М. Вольнової, Т. З. Гарасиміва, Н.В. Гаркавенко, Т. Журавель, В. Лютого, І. В. Кошової, А.С. Лобанової, Н.Ю. Максимової, В. Р. Павелків, О. Д. Сафіна, О.С. Тарновської, О. Л. Христука, та інших дослідників акцентується увага на багаторівневому характері формування девіантної поведінки, у структурі якого виокремлюються біологічні, соціальні, педагогічні та соціально-психологічні чинники.

Водночас у більшості сучасних психологічних досліджень пріоритетного значення набуває саме соціально-психологічний аспект проблеми, оскільки особливу роль у формуванні поведінкових девіацій відіграють внутрішні психологічні та особистісні характеристики підлітка, що проявляються у процесі його взаємодії із соціальним середовищем. У працях дослідників наголошується, що девіантна поведінка формується під впливом сукупності факторів, здатних ініціювати, посилювати або підтримувати поведінкові відхилення. Зокрема, Є. Змановська зазначає, що детермінація девіантної поведінки охоплює комплекс взаємопов'язаних чинників, які впливають на процес виникнення та закріплення девіантних форм реагування.

На думку О. М. Чайковської, девіантна поведінка підлітків формується під впливом складної системи взаємопов'язаних чинників, серед яких провідне місце займають біологічні, психологічні та соціальні детермінанти. Дослідниця наголошує, що відхилення у поведінці виникають унаслідок порушення гармонійного процесу соціалізації особистості, несприятливих умов сімейного виховання, деформації моральних цінностей та негативного впливу соціального середовища [63].

У межах вітчизняних досліджень причини девіантної поведінки переважно пояснюються суперечностями між нормативними вимогами суспільства та реальними умовами життя особистості, а також невідповідністю між соціальними очікуваннями й індивідуальними інтересами та потребами людини. Подібні суперечності значною мірою обумовлюються особливостями суспільного розвитку та наявністю конфлікту між стабільністю соціальної системи і потребою її постійної трансформації. Окремі дослідники акцентують увагу, що важливим чинником виникнення соціальних відхилень виступає соціальна нерівність, яка породжує дисбаланс між потребами особистості та можливостями їх задоволення залежно від соціального статусу, умов життя та належності індивіда до певної соціальної групи [64].

У процесі дослідження чинників, що зумовлюють виникнення деструктивних форм поведінки, увага науковців зосереджується як на аналізі біологічних передумов, так і на вивченні макро- та мікросоціальних умов, у межах яких відбувається становлення особистості. Дослідники причин деструктивної поведінки акцентують увагу насамперед на порушеннях нейропсихічного розвитку підлітків, особливостях емоційної сфери, психопатичних проявах, а також на впливі макросоціального контексту життєдіяльності особистості. Сукупність взаємопов'язаних чинників, що детермінують агресивні та асоціальні поведінкові прояви, доцільно розглядати як багаторівневу систему. До неї належать індивідуальні чинники, пов'язані з психобіологічними особливостями, які можуть ускладнювати процес соціальної адаптації; вікові чинники, обумовлені специфікою підліткового періоду, зокрема акцентуаціями характеру, схильністю до ризику, прагненням до емансипації від дорослих, орієнтацією на референтну групу однолітків, максималізмом та переконаністю у власній невразливості; а також психолого-педагогічні чинники, що проявляються у недоліках сімейного та шкільного виховання, підвищеній збудливості, агресивності, навчальній дезадаптації, соціальній або педагогічній занедбаності [49].

Так, у дослідженнях Н. В. Дубінчук та А. В. Шулдик особлива увага приділяється психологічному аналізу мотивації протиправної поведінки підлітків. Автори обґрунтовують, що формування делінквентної поведінки значною мірою залежить від особливостей мотиваційної сфери особистості, наявності внутрішніх конфліктів, агресивних тенденцій та негативного соціального досвіду [17]. Є. Л. Скворчевська зазначає, що девіантна поведінка підлітків формується під впливом сукупності біологічних, психологічних і соціально-педагогічних чинників. Серед основних причин дослідниця виокремлює несприятливу сімейну атмосферу, насильство, недостатній батьківський контроль, психоемоційне напруження, депресивні стани та стресові переживання, які особливо загострюються в умовах воєнного стану [60].

Особливе місце у структурі соціально-психологічних чинників девіантної поведінки посідають сімейні та мікросоціальні впливи. Деформація дитячо-батьківських взаємин, дефіцит емоційної підтримки, недостатній контроль з боку дорослих, конфліктність сімейного середовища та негативний вплив референтної групи істотно ускладнюють процес соціальної адаптації підлітка та підвищують ризик формування деструктивних поведінкових моделей. У цьому контексті окремі молодіжні субкультури можуть закріплювати агресивні або деструктивні моделі поведінки як нормативні для своїх учасників, що сприяє прийняттю та дотриманню внутрішньогрупових правил і поведінкових стандартів. Водночас важливу роль відіграє особистісний чинник, який виявляється у вибіркового ставленні підлітка до соціального оточення, специфіці його індивідуально-психологічних характеристик та особливостях реагування на соціальні впливи. Не менш значущим є соціальний чинник, обумовлений загальними соціально-економічними умовами розвитку суспільства, системою цінностей, традиціями та нормативними моделями поведінки, що домінують у соціальному середовищі [37, с. 50]. Важливу роль також відіграють умови шкільного середовища, де навчальна неуспішність,

конфлікти з педагогами, булінг або соціальна ізоляція можуть виступати потужними стресогенними чинниками та каталізаторами поведінкових відхилень [64].

У поєднанні з індивідуально-психологічними особливостями особистості, серед яких низький рівень самооцінки, емоційна нестійкість та недостатня сформованість навичок саморегуляції, зазначені фактори можуть спричиняти виникнення внутрішньоособистісних конфліктів та провокувати деструктивні поведінкові реакції. На думку С.Б. Пономаревського, сукупність соціальних та психологічних чинників суттєво ускладнює процес гармонійного особистісного розвитку підлітків і підвищує ризик формування девіантної поведінки [49].

До загальних чинників виникнення поведінкових девіацій науковці відносять деформацію моральної та правової свідомості, порушення структури потреб особистості, негативні риси характеру, а також труднощі розвитку емоційно-вольової сфери. Формування криміногенної поведінки здебільшого відбувається під впливом поєднання особистісної деформації та несприятливих життєвих обставин, у яких перебуває підліток. При цьому протиправні дії нерідко зумовлюються недоліками сімейного й шкільного виховання, що сприяють закріпленню стійких негативних психологічних властивостей та стимулюють формування аморальних способів поведінки [51].

Окрему групу детермінант становлять індивідуально-психологічні чинники, пов'язані з особливостями емоційно-вольової, когнітивної та мотиваційної сфер особистості підлітка. Підвищена тривожність, емоційна нестійкість, імпульсивність, труднощі саморегуляції, деформація ціннісних орієнтацій та недостатня сформованість адаптивних копінг-стратегій можуть зумовлювати схильність до девіантних форм реагування. Особливе місце посідають акцентуації характеру, нестійкість або неадекватність самооцінки, виражена потреба у самоствердженні, підвищена залежність від думки референтної групи та схильність до наслідування. За умов дефіциту

позитивних моделей ідентифікації підлітки часто орієнтуються на цінності й норми неформальних груп, які можуть суперечити соціально схваленим стандартам поведінки. Прагнення до визнання та групової приналежності нерідко зумовлює прийняття асоціальних моделей поведінки, що поступово закріплюються як ефективний спосіб самовираження або досягнення певного статусу серед однолітків [38]. Індивідуально-психологічні чинники девіантної поведінки пов'язані насамперед із внутрішньоособистісними механізмами, серед яких важливе місце посідають деформація ціннісно-мотиваційної сфери, ослаблення моральних орієнтирів та домінування девіантних цінностей. Порушення когнітивної сфери можуть проявлятися у ригідності мислення, неадекватних установках та недостатньому рівні розвитку інтелектуальних навичок, тоді як емоційна сфера характеризується підвищеною тривожністю, депресивними переживаннями та відчуттям внутрішньої спустошеності. Труднощі саморегуляції проявляються у неадекватній самооцінці, переважанні зовнішнього локусу контролю та низькому рівні адаптаційних можливостей особистості [7, с. 105]. Сукупність зазначених особливостей може призводити до зниження рівня самоповаги підлітка, унаслідок чого девіантна поведінка починає виконувати функцію своєрідного деструктивного механізму компенсації та засобу підтримання позитивного Я образу.

Сучасні соціокультурні умови, зокрема зростання інформаційного навантаження, активний вплив цифрового середовища та медіаконтенту, також істотно трансформують процес соціалізації підлітків. Некритичне засвоєння агресивних або девіантних моделей поведінки, що транслуються у віртуальному просторі, за відсутності достатньо сформованих навичок рефлексії та саморегуляції може посилювати ризик закріплення деструктивних поведінкових патернів. Особливої актуальності ця проблема набуває в умовах соціальної нестабільності та воєнних подій, коли підлітки перебувають у стані хронічного стресу, переживають втрату базового почуття безпеки, розрив соціальних зв'язків та вимушену зміну життєвого

середовища. Подібні обставини суттєво ускладнюють адаптаційні процеси та можуть сприяти використанню девіантної поведінки як механізму психологічного захисту або способу компенсації внутрішнього напруження [2].

В умовах воєнного стану особливого значення набувають психотравмувальні та інформаційні чинники, що безпосередньо впливають на психоемоційний стан підлітків. Хронічний стрес, постійне переживання небезпеки, інформаційне перенавантаження, руйнування базового відчуття безпеки та порушення стабільності соціального середовища виснажують адаптаційні ресурси особистості й можуть сприяти формуванню агресивних, протестних, адиктивних та інших девіантних форм поведінки [9].

У працях вітчизняних науковців девіантна поведінка переважно розглядається як складне соціально-психологічне та індивідуально-психологічне явище, формування якого зумовлюється взаємодією несприятливих умов соціалізації, порушенням процесів особистісного розвитку, деформацією ціннісно-нормативної сфери та труднощами соціальної адаптації підлітків. У контексті сучасних соціальних трансформацій і воєнного стану особливого значення набувають дослідження, присвячені впливу психотравмувальних обставин, хронічного стресу та кризових подій на формування деструктивних моделей поведінки. У зв'язку з цим науковий інтерес становлять також зарубіжні підходи до розуміння сутності девіантної поведінки, її соціально-психологічних механізмів та чинників виникнення.

Так, E. Hanımoglu розглядає девіантну поведінку як сукупність дій або поведінкових проявів, що суперечать соціальним нормам, очікуванням суспільства чи формальним правовим приписам. Дослідник зазначає, що соціальні норми виступають своєрідними неформальними правилами, які регулюють прийнятні форми поведінки у межах певної культури або соціальної спільноти. Відповідно будь-які поведінкові прояви, що порушують усталені норми або законодавчо визначені правила,

інтерпретуються як девіантні. При цьому Е. Hanimoglu підкреслює, що девіантна поведінка може мати як неформальний, так і формальний характер. До неформальних проявів відносяться дії, що порушують правила міжособистісної взаємодії та соціального етикету, тоді як формальні девіації пов'язані з протиправними вчинками та порушенням правових норм [68].

Н. Timony акцентує увагу на соціально-психологічних механізмах реагування суспільства на травмівні події та кризові ситуації. На думку дослідника, у процесі тривалого переживання суспільних криз поступово знижується гострота емоційного сприйняття травмівних подій, що супроводжується зміною оцінки небезпечних ситуацій та трансформацією колективних реакцій. Учений відзначає, що за умов неможливості задоволення базових суспільних потреб у людей формується психологічна реакція на стрес, яка проявляється у поведінкових, фізіологічних та емоційних відхиленнях. У подальшому індивідуально-психологічні реакції на стрес можуть трансформуватися у соціально-психологічні форми колективного реагування, що супроводжуються поширенням панічних настроїв, груповою ірраціональністю та посиленням соціальної напруги [70].

Згідно з поглядами М. С. Mobbs та G. A. Bonanno, девіантна або аномальна поведінка розглядається як така, що завдає шкоди як окремій особистості, так і суспільству загалом. Дослідники наголошують, що в умовах війни девіантні прояви нерідко пов'язані з переживанням психотравмувальних подій, посттравматичного стресового розладу та моральної травми, що негативно позначається на психоемоційному стані особистості та особливостях її соціального функціонування [69].

У свою чергу J. Barton-Crosby пов'язує виникнення девіантної поведінки з недостатньою сформованістю адаптивних моделей реагування в екстремальних умовах. Дослідник вважає, що за відсутності ефективних поведінкових стратегій особистість може вдаватися до різних форм девіантної поведінки як до способу пристосування до кризових або травмівних обставин. У такому випадку девіації набувають характеру

квазіадаптації, тобто своєрідного деструктивного механізму пристосування до умов, які людина не здатна конструктивно подолати [67].

Аналіз сучасних вітчизняних наукових досліджень свідчить, що в ситуації тривалої соціальної нестабільності девіантна поведінка може виконувати компенсаторну або захисну функцію, відображаючи спробу підлітка адаптуватися до психотравмувальних умов, подолати внутрішню тривогу та труднощі соціально психологічної адаптації. Водночас подібні форми реагування створюють значні ризики як для повноцінного особистісного розвитку підлітка, так і для функціонування суспільства загалом, оскільки сприяють поглибленню дезадаптаційних процесів, порушенню соціальних взаємин та зростанню ймовірності закріплення деструктивних моделей поведінки [57].

На думку науковців, воєнний стан істотно посилює психоемоційну вразливість підлітків та ускладнює процес їх соціально психологічної адаптації. Хронічне переживання небезпеки, вимушене порушення соціальних зв'язків і нестабільність життєвого середовища виснажують адаптаційні ресурси особистості та можуть сприяти закріпленню агресивних, протестних або делінквентних форм поведінки [51].

Як зазначають дослідники, воєнний стан супроводжується дестабілізацією соціальних та економічних умов життєдіяльності, що додатково посилює ризик формування асоціальних і делінквентних форм поведінки серед підлітків. За умов соціальної нестабільності можуть спостерігатися прояви крадіжок, агресивної поведінки, вживання психоактивних речовин та інших деструктивних способів подолання внутрішньої напруги. Особливо травматичним чинником є перебування дітей у зоні бойових дій або переживання примусових дій, які порушують їхні базові права та мають довготривалі негативні психологічні наслідки [8].

Так, О. Вовченко підкреслює, що дослідження зазначеного феномену потребує комплексного підходу з урахуванням соціального контексту, у межах якого формується поведінка підлітка. Авторка наголошує на

необхідності аналізу сімейного середовища, особливостей взаємодії з однолітками, а також впливу соціальних і культурних чинників на розвиток поведінкових відхилень. Водночас акцентується увага на важливості вивчення індивідуально-психологічних характеристик підлітків із девіантними проявами, зокрема особливостей темпераменту, рис характеру, ставлення до навчальної діяльності та рівня інтелектуального розвитку [11].

Так, О. А. Васильєва та А. Ф. Нагорняк зазначили, що умови війни суттєво посилюють емоційну вразливість підлітків, загострюють кризові прояви вікового розвитку та негативно впливають на психічне функціонування особистості. В умовах воєнного стану у підлітків порушується відчуття безпеки, стабільності та прогнозованості майбутнього, що негативно позначається на процесах самовизначення та формування особистісної ідентичності. Дослідниці зазначають, що соціальна нестабільність, постійне переживання небезпеки, вимушене переміщення, розлука з близькими, руйнування звичного способу життя та обмеження соціальних контактів ускладнюють процес соціалізації та сприяють виникненню труднощів міжособистісної взаємодії. В умовах війни підлітки стають більш вразливими до негативного впливу соціального середовища, деструктивних моделей поведінки, асоціальних груп та різних форм психологічної дезадаптації [36].

Соціально-психологічні чинники девіантної поведінки підлітків у воєнний період також пов'язані із порушенням процесу соціалізації. Руйнування стабільного освітнього середовища, дистанційне навчання, вимушене переміщення, зміна референтних груп та труднощі адаптації у новому соціальному просторі ускладнюють формування соціальних навичок та почуття приналежності до групи. Підлітки, які переживають соціальну ізоляцію або неприйняття з боку однолітків, нерідко шукають альтернативні способи самоствердження, що можуть набувати форм агресивної, протестної чи делінквентної поведінки. Особливу роль у сучасних умовах відіграє цифрове середовище, яке, з одного боку, компенсує дефіцит міжособистісної

взаємодії, а з іншого боку може бути джерелом деструктивного контенту, кіберагресії, романтизації насильства та поширення девіантних моделей поведінки [25].

Так, Н. Розлуцька вважає, що вимушене переселення підлітків супроводжується порушенням звичних соціальних зв'язків, втратою дружнього оточення, виникненням мовних і культурних бар'єрів, що негативно впливає на процес соціальної адаптації та може сприяти формуванню девіантних форм поведінки [56]. Д. Бондзик підкреслює, що умови воєнного стану спричиняють підвищення рівня тривожності, психоемоційного напруження та переживання постійного стресу у підлітків. Дослідник наголошує, що руйнування звичного способу життя, втрата відчуття стабільності та недостатній рівень контролю з боку дорослих, особливо в умовах дистанційного навчання, можуть підвищувати ризик залучення підлітків до різних форм девіантної поведінки, зокрема залежності від комп'ютерних ігор, тютюнопаління та інших деструктивних схильностей [8].

Отже, узагальнюючи вищевикладене, девіантна поведінка підлітків в умовах воєнного стану формується під впливом комплексу взаємопов'язаних психологічних і соціально-психологічних чинників. Визначено, що вагому роль у виникненні поведінкових девіацій відіграють психоемоційна нестабільність, підвищена тривожність, труднощі саморегуляції, деформація ціннісних орієнтацій, негативний вплив референтного оточення та порушення процесу соціалізації. Установлено, що умови воєнного стану посилюють психотравмувальний вплив на підлітків, спричиняють хронічний стрес, порушення адаптаційних механізмів і підвищують ризик формування агресивних, протестних, адиктивних та делінквентних форм поведінки. Узагальнено, що девіантна поведінка підлітків у воєнний період є проявом соціально-психологічної дезадаптації особистості та потребує своєчасної психологічної підтримки й профілактики.

Висновки до розділу 1

Теоретичний аналіз наукових підходів до вивчення девіантної поведінки дозволив розглядати її як складний багатофакторний соціально-психологічний феномен, формування якого зумовлюється взаємодією індивідуально - психологічних, соціальних та середовищних чинників. Узагальнення сучасних концепцій засвідчило, що девіантна поведінка пов'язана з порушенням процесів соціалізації, труднощами адаптації особистості до соціальних норм, деформацією механізмів саморегуляції та деструктивними формами взаємодії із соціальним середовищем. Встановлено, що структура девіантної поведінки охоплює різні форми поведінкових відхилень, серед яких делінквентна, адиктивна, агресивна та аутоагресивна поведінка, які відрізняються особливостями психологічної детермінації та способами поведінкової реалізації.

У процесі теоретичного аналізу визначено, що підлітковий вік є одним із найбільш вразливих періодів особистісного розвитку, оскільки характеризується емоційною нестабільністю, кризою самосвідомості, підвищеною чутливістю до впливу соціального середовища та недостатньою сформованістю механізмів саморегуляції. Встановлено, що важливими чинниками формування девіантної поведінки підлітків виступають особливості сімейного виховання, вплив референтної групи, соціальна дезадаптація, емоційні труднощі та несприятливі умови соціалізації.

Аналіз соціально-психологічних чинників девіантної поведінки підлітків в умовах воєнного стану засвідчив, що воєнні події негативно впливають на психоемоційний стан, поведінкову регуляцію та процес соціалізації особистості. Соціальна нестабільність, хронічний стрес, переживання небезпеки, порушення сімейних взаємин та дефіцит емоційної підтримки можуть сприяти посиленню тривожності, агресивності, емоційної дезадаптації та виникненню різних форм девіантної поведінки.

РОЗДІЛ II. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

2.1. Організація та методичне забезпечення емпіричного дослідження девіантної поведінки підлітків

З метою емпіричного вивчення психологічних чинників девіантної поведінки підлітків в умовах воєнного стану було організовано та проведено комплексне психодіагностичне дослідження, спрямоване на виявлення особливостей прояву агресивних, адиктивних та девіантних форм поведінки у підлітковому віці. Емпірична частина дослідження будувалася як цілісний багаторівневий процес, що охоплював підготовчий, діагностичний та аналітико-інтерпретаційний етапи. На підготовчому етапі здійснювався теоретичний аналіз наукової літератури з проблематики девіантної поведінки підлітків, визначалися мета, завдання та методичне забезпечення дослідження, а також формувалася вибірка респондентів. Безпосередній діагностичний етап передбачав проведення психодіагностичного обстеження підлітків із використанням валідного та стандартизованого психодіагностичного інструментарію. На завершальному етапі здійснювалися систематизація, кількісний та якісний аналіз отриманих емпіричних даних, а також їх психологічна інтерпретація відповідно до поставлених дослідницьких завдань.

У дослідженні взяли участь 20 підлітків віком 13–14 років, учні Кислицького ліцею Саф'янівської сільської ради Ізмаїльського району Одеської області. Вибір саме цієї вікової категорії зумовлений тим, що підлітковий період характеризується підвищеною емоційною нестабільністю, кризою самосвідомості, посиленням потреби у самоствердженні та високою чутливістю до впливу соціального середовища, що може сприяти формуванню різних форм поведінкових девіацій. Особливої актуальності

проблема девіантної поведінки набуває в умовах воєнного стану, коли підлітки перебувають під впливом хронічного стресу, переживання небезпеки, емоційної напруги та соціальної нестабільності, що негативно позначається на процесах психічної адаптації та регуляції поведінки.

Загальна мета емпіричного дослідження полягала у теоретичному обґрунтуванні та практичному вивченні психологічних особливостей девіантної поведінки підлітків в умовах воєнного стану. У межах дослідження увагу було зосереджено на визначенні рівня схильності до агресивних, адиктивних та інших форм девіантної поведінки, а також на дослідженні психологічних характеристик, що відображають специфіку емоційного реагування та соціальної адаптації підлітків.

Для реалізації поставлених завдань було використано комплекс психодіагностичних методик. З метою визначення рівня та форм агресивних проявів застосовано методику «Діагностика показників та форм агресії А. Басса - А. Дарки»; для дослідження схильності підлітків до девіантної поведінки було використано «Опитувальник визначення схильності до девіантної поведінки» О. М. Орел. З метою виявлення ризику формування залежної поведінки у підлітковому віці застосовано методику «Визначення схильності до залежної поведінки у підлітків» В. Д. Менделевича, яка дає можливість дослідити особливості формування адиктивних тенденцій та їх вплив на поведінкову сферу особистості.

У процесі емпіричного дослідження було використано методику «Діагностика показників та форм агресії А. Басса - А. Дарки» [35], яка належить до найбільш поширених психодіагностичних інструментів вивчення агресивних проявів особистості та дозволяє здійснити комплексний аналіз різних форм агресії у підлітковому віці. Застосування даної методики забезпечує можливість виявлення фізичної, вербальної, непрямой агресії, негативізму, підозрливості та інших форм агресивного реагування, що нерідко супроводжують девіантну поведінку підлітків. Використання опитувальника у межах даного дослідження було спрямоване на визначення особливостей

агресивних тенденцій як одного з провідних психологічних чинників поведінкових девіацій.

Опитувальник містить 75 тверджень, відповіді на які дозволяють оцінити вираженість восьми основних форм агресії. Обробка результатів передбачає підрахунок первинних балів за окремими шкалами з подальшим застосуванням відповідних вагових коефіцієнтів, що забезпечує отримання стандартизованих показників, придатних для міжіндивідуального та міжгрупового порівняння. При цьому нульові значення у подальший статистичний аналіз не включаються.

Структура методики охоплює наступні шкали:

- 1) фізична агресія, що відображає схильність до застосування фізичної сили щодо інших осіб;
- 2) непрямая агресія, яка проявляється через опосередковані способи вираження негативних емоцій або не має конкретного об'єкта спрямування;
- 3) роздратування, що характеризує готовність особистості до імпульсивних афективних реакцій та проявів грубості навіть за незначного емоційного збудження;
- 4) негативізм, який виявляється в опорі соціальним вимогам, авторитету чи встановленим правилам поведінки;
- 5) образа, що пов'язується з переживанням заздрості, ворожості або ненависті до інших людей;
- 6) підозрілість, яка характеризується недовірою та очікуванням негативного ставлення з боку оточення;
- 7) вербальна агресія, що проявляється у використанні словесних форм негативного реагування, зокрема крику, образ, погроз або грубих висловлювань;
- 8) почуття провини, яке відображає схильність особистості до переживання докорів сумління та самозвинувачення у зв'язку з власними вчинками.

На основі отриманих результатів визначаються інтегральні індекси агресивності та ворожості [62]. Використання методики «Діагностика показників та форм агресії А. Басса - А. Дарки» у роботі з підлітками, схильними до девіантної поведінки, має важливе практичне значення, оскільки дозволяє своєчасно виявити структуру та інтенсивність агресивних проявів, визначити особливості емоційного реагування та створити науково обґрунтовані передумови для подальшої психокорекційної й профілактичної роботи, спрямованої на попередження розвитку деструктивних і антисоціальних форм поведінки.

Методика «Опитувальник визначення схильності до девіантної поведінки» (О. М. Орел) [14, с. 38–48] належить до стандартизованих психодіагностичних інструментів, спрямованих на виявлення індивідуально-психологічних особливостей та внутрішніх передумов формування різних форм девіантної поведінки у підлітковому віці. Використання даної методики дозволяє не лише зафіксувати зовнішні поведінкові прояви, пов'язані з порушенням соціально прийнятих норм, але й дослідити систему особистісних установок, ціннісних орієнтацій та ставлення підлітка до вимог соціального середовища, які можуть виступати психологічною основою девіантних проявів.

Методика забезпечує можливість диференційованого дослідження схильності до асоціальної поведінки, порушення соціальних норм і правил, агресивних та делінквентних проявів, а також тенденцій до вживання психоактивних речовин та інших форм деструктивного реагування. Вона ґрунтується на принципі самооцінювання, що створює умови для виявлення прихованих девіантних установок ще на етапі їх недостатньо вираженого поведінкового прояву, до формування стійких дезадаптивних моделей поведінки. Опитувальник містить 98 тверджень, а максимальний сумарний показник становить 98 балів.

Інтерпретація результатів здійснюється відповідно до рівня вираженості схильності до девіантної поведінки. Показники в межах від 0 до

20 балів свідчать про низький рівень схильності до девіантних проявів та переважне дотримання соціально прийнятих норм і правил поведінки. Результати від 21 до 40 балів характеризують помірний рівень схильності до девіантної поведінки, що може проявлятися у ситуативних ризикованих або агресивних тенденціях за загального збереження нормативної поведінки. Показники у межах від 41 до 60 балів вказують на високий рівень схильності до девіантної поведінки та більшу ймовірність порушення соціальних норм, проявів агресії або інших форм поведінкових девіацій. Рівень від 61 до 80 балів свідчить про дуже високу схильність до девіантної поведінки та потребу у своєчасній психологічній підтримці з метою попередження негативних наслідків для особистості й соціального оточення. Показники від 81 до 98 балів інтерпретуються як критичний рівень схильності до девіантної поведінки, що може свідчити про необхідність професійного психологічного супроводу та проведення комплексної психокорекційної роботи.

Застосування методики «Опитувальник визначення схильності до девіантної поведінки» (О. М. Орел) у межах даного дослідження має важливе практичне значення, оскільки дозволяє своєчасно виявити ризик формування поведінкових девіацій у підлітковому віці, визначити особливості ставлення особистості до соціальних норм та створити підґрунтя для подальшої профілактичної й корекційної роботи.

Методика «Визначення схильності до залежної поведінки у підлітків» В.Д. Менделевича [62, с. 154–164] належить до валідних психодіагностичних засобів, спрямованих на дослідження ризику формування різних форм адиктивної поведінки у підлітковому віці, зокрема схильності до вживання психоактивних речовин, ігрової та інтернет-залежності. Використання даного психодіагностичного інструментарію у межах дослідження девіантної поведінки має важливе теоретичне та практичне значення, оскільки адиктивні прояви у сучасній психологічній науці розглядаються як одна з форм поведінкових девіацій, що супроводжується порушенням соціально

прийнятих норм та негативно впливає як на психоемоційний стан підлітка, так і на його соціальне функціонування.

Методика містить 55 тверджень, кожне з яких оцінюється респондентом за п'ятибальною шкалою відповідно до ступеня згоди або незгоди із запропонованими висловлюваннями, що забезпечує можливість кількісного визначення рівня схильності до залежної поведінки. Подальша обробка результатів дозволяє диференціювати рівні ризику формування адиктивних тенденцій від низького до дуже високого, що створює умови для своєчасного виявлення підлітків групи ризику та визначення напрямів подальшої психопрофілактичної і психокорекційної роботи.

Застосування методики «Визначення схильності до залежної поведінки у підлітків» В.Д. Менделевича у межах даного дослідження дозволяє комплексно оцінити особливості адиктивних тенденцій у структурі девіантної поведінки підлітків та визначити психологічні чинники, які можуть сприяти формуванню залежних моделей реагування в умовах підвищеного соціального та емоційного навантаження.

2.2. Результати емпіричного дослідження рівня та форм прояву девіантної поведінки у підлітків

Результати дослідження за методикою «Діагностика показників та форм агресії А. Басса - А. Дарки» дозволили встановити особливості прояву агресивних тенденцій у підлітків в умовах воєнного стану та визначити специфіку їх емоційного реагування у ситуаціях тривалого психоемоційного напруження (Табл. 2.1., Рис. 2.1.).

Аналіз отриманих даних засвідчив, що у структурі агресивних проявів у значної частини досліджуваних переважають середні та високі показники вербальної агресії, негативізму, фізичної агресії та роздратування, що узгоджується із сучасними психологічними дослідженнями впливу воєнного стану на психоемоційний стан підлітків.

Таблиця 2.1.

Кількісні показники за методикою «Діагностика показників та форм агресії А. Басса - А. Дарки»

Види та форми агресії	Рівні прояву агресивності		
	Низький (%/осіб)	Середній (%/осіб)	Високий (%/осіб)
фізична агресія	20% / 4	40% / 8	40% / 8
вербальна агресія	15% / 3	40% / 8	45% / 9
непряма агресія	20% / 4	50% / 10	30% / 6
негативізм	15% / 3	45% / 9	40% / 8
роздратування	20% / 4	40% / 8	40% / 8
підозрілість	25% / 5	45% / 9	30% / 6
образа	20% / 4	45% / 9	35% / 7
відчуття провини	25% / 5	50% / 10	25% / 5

Результати дослідження показників рівня агресивності підлітків за методикою схематично наведено у вигляді гістограми (див. Рис.2.1.).

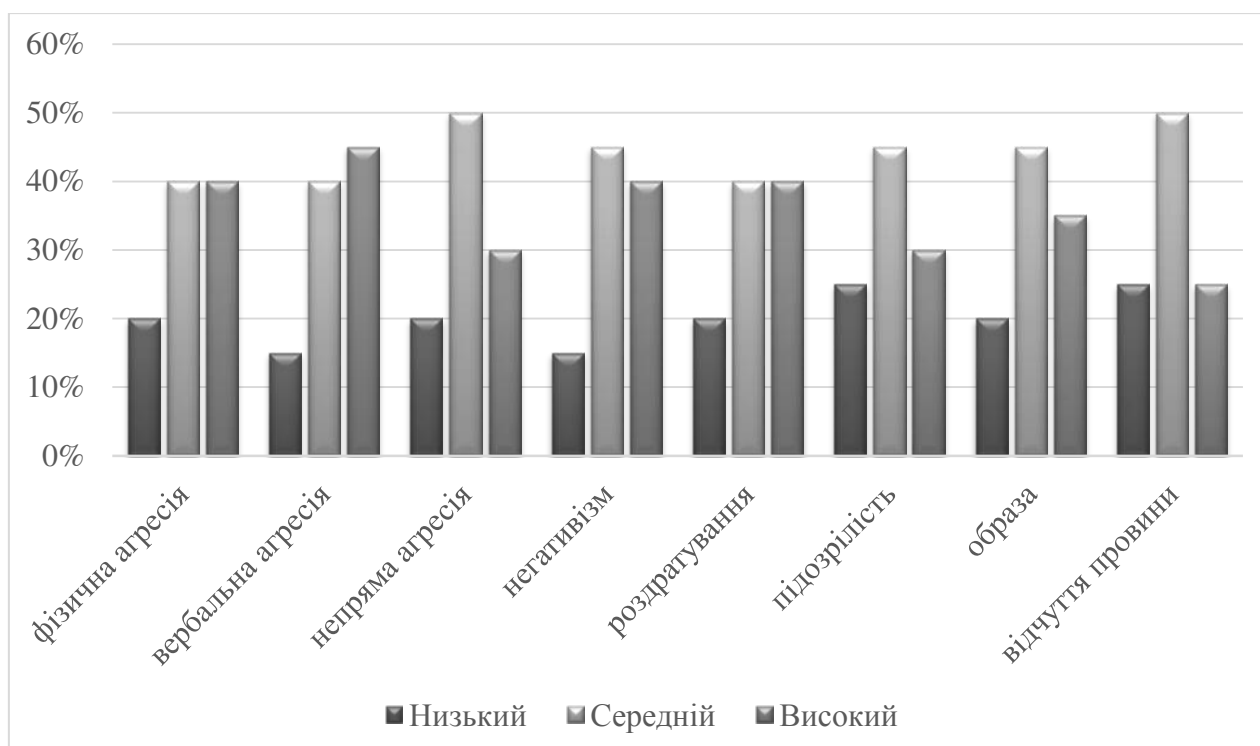

Рис.2.1. Співвідношення показників агресивності за методикою «Діагностика показників та форм агресії» Басса-Дарки

Отримані результати свідчать про те, що в умовах воєнного стану у значної частини підлітків простежується тенденція до підвищення емоційної напруженості, імпульсивності та агресивних форм реагування. Найбільш вираженою формою агресії виявилася вербальна агресія, оскільки високий рівень за цією шкалою зафіксовано у 45 % (9 осіб) досліджуваних, а середній рівень виявлено у 40 % респондентів, тобто у 8 підлітків. Низький рівень показали 15 % (3 особи) учнів. Такі результати можуть свідчити про те, що словесні форми агресивного реагування, зокрема крики, образливі висловлювання виступають найбільш доступним способом емоційного відреагування внутрішнього напруження у ситуації хронічного стресу. У сучасних дослідженнях психоемоційного стану підлітків в умовах війни вербальна агресія розглядається як одна з найбільш поширених реакцій на переживання небезпеки, тривоги та емоційної нестабільності.

Показники фізичної агресії також виявилися достатньо високими. Високий рівень встановлено у 40 % (8 осіб) респондентів, середній рівень виявлено у 40 % (8 осіб) підлітків, а низький лише у 20 % (4 особи) досліджуваних. Отримані дані свідчать про наявність у значної частини підлітків схильності до імпульсивних способів реагування із використанням фізичної сили або демонстративної агресивної поведінки у конфліктних ситуаціях. Подібні реакції можуть бути пов'язані з накопиченням внутрішньої напруги, переживанням постійної небезпеки, зниженням рівня психологічної безпеки та труднощами емоційної саморегуляції. В умовах воєнного стану фізична агресія нерідко виступає своєрідною формою захисного реагування психіки на тривалий стрес та високий рівень фрустрації.

Високі показники негативізму зафіксовано у 40 % (8 осіб) досліджуваних, тоді як середній рівень виявлено у 45 % (9 осіб) респондентів, а низький у 15 % (3 особи). Отримані результати свідчать про посилення опозиційних тенденцій, критичного ставлення до вимог соціального оточення та схильності до протестних форм поведінки. У

підлітковому віці негативізм частково пов'язаний із процесами формування автономії та самоствердження, однак за умов соціальної нестабільності та психоемоційного перевантаження він може набувати більш вираженого і конфліктного характеру. У сучасних психологічних дослідженнях підкреслюється, що воєнний стрес може сприяти підвищенню конфліктності та зниженню толерантності до соціальних обмежень, що особливо яскраво проявляється саме у підлітковому віці.

Показники роздратування також свідчать про достатньо високий рівень емоційної нестабільності у досліджуваних підлітків. Високий рівень роздратування встановлено у 40 % (8 осіб) вибірки, середній у 40 % (8 осіб), а низький лише у 20 % (4 особи) респондентів. Це може свідчити про зниження фрустраційної толерантності, труднощі емоційної саморегуляції та схильність до афективних реакцій навіть у відповідь на незначні труднощі чи конфліктні ситуації. Підвищена дратівливість у сучасних умовах розглядається як закономірна реакція психіки на тривале перебування в ситуації небезпеки, невизначеності та інформаційного перевантаження.

Аналіз показників непрямой агресії показав, що високий рівень зафіксовано у 30 % (6 осіб) підлітків, середній у 50 % (10 осіб), а низький у 20 % (4 особи) респондентів. Такі результати можуть свідчити про схильність значної частини досліджуваних до непрямих форм вираження ворожості, зокрема через уникнення відкритого конфлікту, пасивний опір, сарказм або приховану конфліктність. Подібні способи реагування можуть виконувати функцію психологічного захисту та дозволяти підліткам частково знижувати внутрішню напругу без прямого прояву відкритої агресії.

Підвищений рівень підозрливості встановлено у 30 % (6 осіб) досліджуваних, тоді як середній рівень виявлено у 45 % (9 осіб) підлітків, низький рівень – у 25 % (5 осіб). Це може свідчити про формування недовіри до соціального оточення, очікування негативного ставлення з боку інших та труднощі побудови емоційно безпечних міжособистісних взаємин. В умовах

воєнного стану подібні реакції можуть бути пов'язані з порушенням базового відчуття безпеки та підвищеною тривожністю.

Показники образи демонструють, що високий рівень даної форми реагування характерний для 35 % (7 осіб) респондентів, а середній для 45 % (9 осіб) підлітків, а низький – 20 % (4 особи). Отримані результати свідчать про схильність значної частини досліджуваних до переживання емоційної вразливості, почуття несправедливості та фіксації на негативних переживаннях. У поєднанні з підвищеним рівнем агресивності це може ускладнювати процес міжособистісної взаємодії та сприяти виникненню конфліктів.

Аналіз показників почуття провини засвідчив, що високий рівень виявлено у 25 % (5 осіб) респондентів, середній у 50 % (10 осіб), а низький у 25 % (5 осіб) підлітків. Отримані результати свідчать про те, що поряд із зовнішніми агресивними проявами у частини досліджуваних зберігається схильність до самозвинувачення, внутрішньої тривоги та переживання емоційного дискомфорту, що може вказувати на внутрішньоособистісну напруженість та психологічну вразливість.

Узагальнення результатів дослідження дозволяє констатувати, що в умовах воєнного стану у підлітків спостерігається тенденція до підвищення агресивності, дратівливості, негативізму та емоційної нестабільності, що відповідає сучасним науковим уявленням про вплив хронічного стресу на психоемоційний стан особистості у підлітковому віці. Отримані результати свідчать про необхідність організації системної психологічної підтримки підлітків, спрямованої на розвиток емоційної стійкості, навичок саморегуляції та конструктивної міжособистісної взаємодії.

Результати дослідження за методикою «Опитувальник визначення схильності до девіантної поведінки» (О.М. Орел) дозволили встановити особливості прояву девіантних тенденцій у підлітків в умовах воєнного стану та визначити рівень схильності досліджуваних до різних форм дезадаптивної поведінки (Табл. 2.2., Рис. 2.2.).

Таблиця 2.2.

Результати дослідження показників схильності до девіантної поведінки за методикою «Опитувальник визначення схильності до девіантної поведінки» (О.М. Орел)

Показники схильності до девіантної поведінки	Рівні прояву схильності до девіантної поведінки		
	Низький (%/осіб)	Середній (%/осіб)	Високий (%/осіб)
схильність до деліквентної поведінки	45% / 9	40% / 8	15% / 3
вольовий контроль емоційних реакцій	20% / 4	40% / 8	40% / 8
схильність до агресії та насильства	20% / 4	45% / 9	35% / 7
схильність до саморуйнівної поведінки (суїцид)	65% / 13	25% / 5	10% / 2
схильність до адиктивної поведінки	25% / 5	50% / 10	25% / 5
схильність до подолання норм і правил	15% / 3	45% / 9	40% / 8
установка на соціально-бажані відповіді	20% / 4	45% / 9	35% / 7

Результати дослідження показників схильності до девіантної поведінки підлітків наведено у вигляді гістограми (Рис.2.2.).

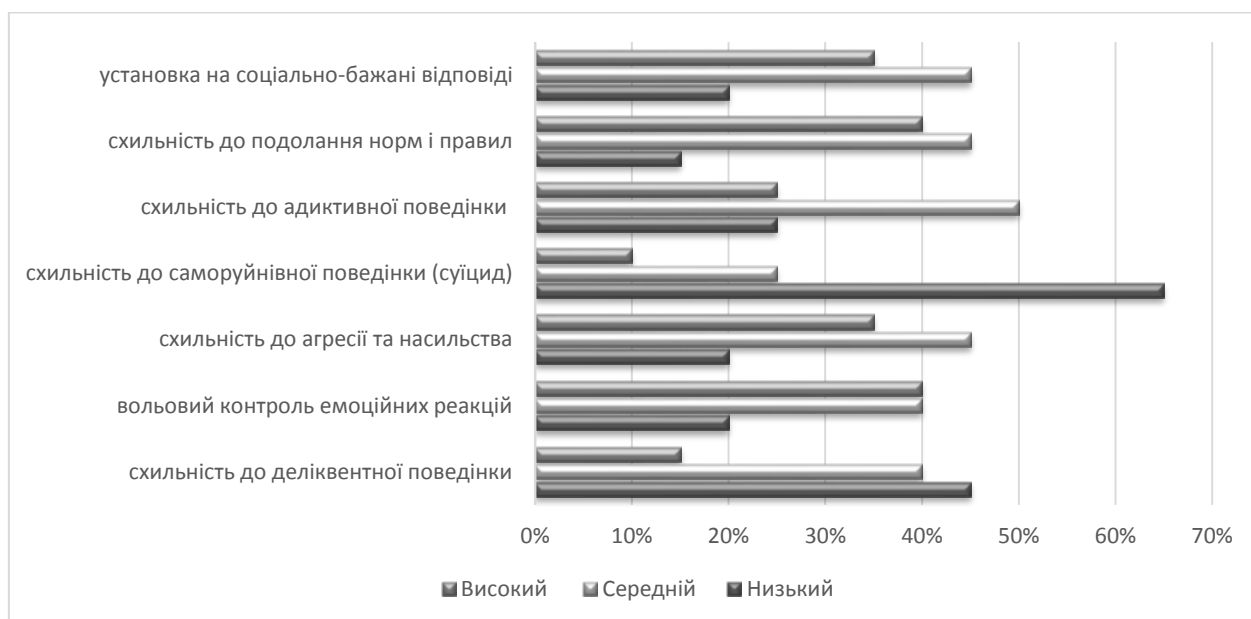

Рис.2.2. Показники схильності до девіантної поведінки за методикою «Опитувальник визначення схильності до девіантної поведінки» (О.М. Орел)

Отримані дані свідчать про те, що в умовах тривалого психоемоційного напруження, соціальної нестабільності та переживання небезпеки у значної частини підлітків посилюються прояви емоційної нестійкості, схильності до порушення соціальних норм, агресивного реагування та недостатнього контролю емоційних станів, що загалом узгоджується із сучасними психологічними дослідженнями впливу воєнного стану на психоемоційну сферу підлітків.

Аналіз показників за шкалою «Вольовий контроль емоційних реакцій» виявив, що високий рівень недостатнього контролю емоційних реакцій встановлено у 40 % (8 осіб) респондентів, середній рівень зафіксовано у 40 % (8 осіб) підлітків, а низький лише у 20 % (4 особи) досліджуваних. Отримані результати можуть свідчити про труднощі емоційної саморегуляції, підвищену імпульсивність та недостатню здатність до контролю власних емоційних проявів у значної частини підлітків. У контексті сучасних досліджень психоемоційного стану дітей та підлітків в умовах війни подібні особливості розглядаються як закономірна реакція психіки на тривалий стрес, інформаційне перевантаження та хронічне переживання небезпеки.

Особливої уваги заслуговують результати за шкалою «Схильність до подолання норм і правил», які свідчать про те, що високий рівень даної тенденції виявлено у 40 % (8 осіб) респондентів, середній рівень зафіксовано у 45 % (9 осіб) підлітків, а низький лише у 15 % (3 особи) досліджуваних. Отримані результати можуть свідчити про посилення протестних тенденцій, прагнення до порушення встановлених соціальних вимог та критичного ставлення до системи правил і обмежень. У сучасних психологічних дослідженнях підкреслюється, що в умовах воєнного стану підлітки частіше демонструють опозиційні та конфліктні форми поведінки, що пов'язано з високим рівнем емоційної напруги, переживанням нестабільності та порушенням відчуття безпеки.

Показники за шкалою «Схильність до агресії та насильства» також виявилися достатньо високими. Високий рівень зафіксовано у 35 % (7 осіб) респондентів, середній рівень встановлено у 45 % (9 осіб) підлітків, а низький лише у 20 % (4 особи) досліджуваних. Такі результати свідчать про наявність у значної частини вибірки тенденції до агресивних способів реагування, підвищеної конфліктності та труднощів конструктивного вирішення міжособистісних суперечностей. Посилення агресивності у підлітковому віці в умовах війни сучасні дослідники пов'язують із накопиченням психоемоційного напруження, тривожністю, переживанням небезпеки та зниженням рівня психологічної стійкості.

Показники за шкалою «Установка на соціально бажані відповіді» свідчать про те, що високий рівень орієнтації на соціальне схвалення характерний для 35 % (7 осіб) респондентів, середній для 45 % (9 осіб), а низький для 20 % (4 особи) підлітків. Отримані результати можуть відображати підвищену потребу частини досліджуваних у позитивному соціальному оцінюванні та прагнення відповідати очікуванням значущого соціального оточення.

Аналіз показників за шкалою «Схильність до делінквентної поведінки» показав, що високий рівень даної тенденції характерний для 15 % (3 особи) респондентів, середній для 40 % (8 осіб), а низький для 45 % (9 осіб) підлітків. Отримані дані свідчать про наявність у частини досліджуваних потенційної готовності до порушення соціальних і правових норм, що може бути пов'язано із труднощами соціальної адаптації, послабленням контролю поведінки та впливом несприятливих соціально-психологічних чинників. Водночас переважання середнього рівня свідчить про ситуативний характер більшості девіантних тенденцій у досліджуваній вибірці.

Результати за шкалою «Схильність до адиктивної поведінки» засвідчили, що високий рівень встановлено у 25 % (5 осіб) респондентів, середній рівень виявлено у 50 % (10 осіб) підлітків, а низький у 25 % (5 осіб) досліджуваних. Такі показники можуть свідчити про наявність у значної

частини підлітків схильності до використання дезадаптивних способів подолання внутрішнього напруження та емоційного дискомфорту. У сучасних дослідженнях підкреслюється, що в умовах війни підвищується ризик формування адиктивних моделей поведінки як способу психологічного уникнення переживання тривоги, страху та емоційної нестабільності.

Аналіз показників за шкалою «Схильність до саморуйнівної поведінки (суїцид)» показав, що високий рівень даної тенденції виявлено у 10 % (2 особи) підлітків, середній рівень у 25 % (5 осіб) респондентів, а низький у 65% (13 осіб) досліджуваних. Хоча високі показники за цією шкалою не є домінуючими, сама наявність подібних тенденцій у частини підлітків свідчить про психологічну вразливість, емоційне виснаження та труднощі переживання психотравмувальних подій. У сучасних психологічних дослідженнях наголошується, що тривалий воєнний стрес може негативно впливати на емоційний стан підлітків та підвищувати ризик внутрішньоособистісної дезадаптації.

Узагальнення отриманих результатів дозволяє констатувати, що в умовах воєнного стану у підлітків посилюються прояви емоційної нестабільності, агресивності, імпульсивності та схильності до порушення соціальних норм. Найбільш вираженими виявилися тенденції до подолання норм і правил, агресивного реагування та недостатнього вольового контролю емоційних реакцій, що загалом відповідає сучасним науковим уявленням про вплив тривалого стресу та психотравмувальних подій на психоемоційний стан особистості у підлітковому віці.

Результати дослідження за методикою «Визначення схильності до залежної поведінки у підлітків» В. Д. Менделевича дозволили встановити особливості прояву адиктивних тенденцій у підлітків в умовах воєнного стану та визначити рівень ризику формування залежних форм поведінки у досліджуваній вибірці (Табл. 2.3., Рис. 2.3.).

Отримані результати свідчать про те, що в умовах тривалого психоемоційного напруження, соціальної нестабільності та переживання

небезпеки у значної частини підлітків посилюється схильність до використання дезадаптивних способів подолання внутрішнього емоційного дискомфорту, що загалом узгоджується із сучасними психологічними дослідженнями впливу воєнного стану на психоемоційний стан підлітків.

Таблиця 2.3.

Результати дослідження рівня ризику формування залежної поведінки за методикою «Визначення схильності до залежної поведінки у підлітків» (В. Д. Менделевич)

Рівень схильності до залежної поведінки	Кількість осіб	% показник
Високий	4	20%
Середній	10	50%
Низький	6	30%

Результати дослідження схематично подано у вигляді діаграми (Рис. 2.3.).

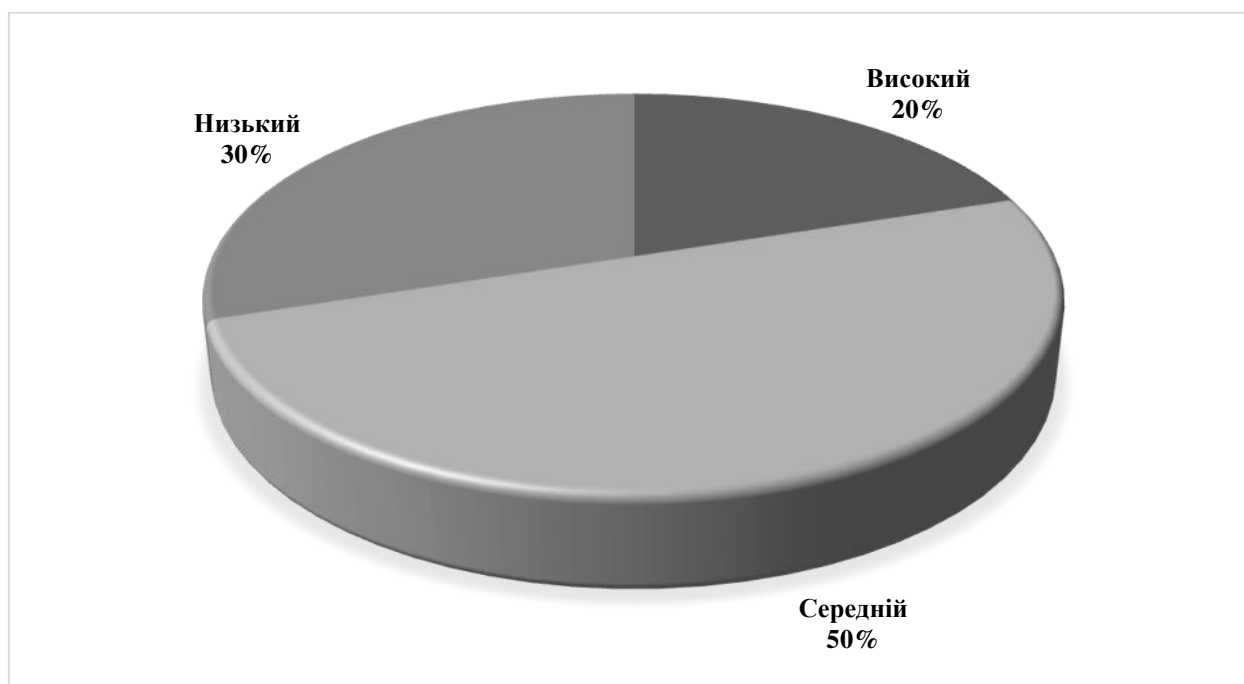

Рис. 2.3. Показники ризику формування залежної поведінки за методикою «Визначення схильності до залежної поведінки у підлітків» (В. Д. Менделевич)

Аналіз отриманих результатів засвідчив, що низький рівень схильності до залежної поведінки виявлено у 30 % (6 осіб) респондентів. Для цієї групи підлітків характерним є відносно збережений рівень емоційної саморегуляції, достатня стійкість до зовнішніх негативних впливів та відсутність вираженої потреби у використанні дезадаптивних способів психологічного уникнення стресу. Подібні результати можуть свідчити про наявність у досліджуваних більш конструктивних стратегій подолання психоемоційного напруження та відносно сприятливі умови соціально-психологічної адаптації навіть в умовах воєнного стану.

Середній рівень схильності до залежної поведінки встановлено у 50 % (10 осіб) досліджуваних. Отримані результати свідчать про наявність у значної частини підлітків помірно виражених адиктивних тенденцій, які можуть проявлятися у схильності до психологічного уникнення труднощів, підвищеній потребі у швидкому емоційному розвантаженні та використанні окремих компенсаторних форм поведінки у стресових ситуаціях.

Високий рівень схильності до залежної поведінки виявлено у 20 % (4 особи) респондентів. Такі результати можуть свідчити про підвищену психологічну вразливість, труднощі конструктивного подолання стресових ситуацій та схильність до використання залежних моделей поведінки як способу зниження внутрішнього емоційного напруження.

Узагальнення результатів дослідження дозволяє констатувати, що в умовах воєнного стану у значної частини підлітків простежується середній та високий рівень схильності до залежної поведінки, що відображає підвищену емоційну вразливість, труднощі подолання психоемоційного напруження та ризик формування дезадаптивних способів психологічного реагування. Отримані результати загалом відповідають сучасним науковим уявленням щодо впливу хронічного стресу та психотравмувальних подій на поведінкову сферу підлітків.

На основі отриманих результатів можна зробити висновок, що в умовах воєнного стану у підлітків найбільшою мірою посилюються такі форми

девіантної поведінки, як агресивна, делінквентна та адиктивна поведінка. Насамперед простежується підвищення агресивних форм реагування, що проявляється у зростанні вербальної та фізичної агресії, дратівливості, негативізму та конфліктності. У значної частини підлітків зафіксовано середній і високий рівні схильності до агресії та насильства, що може свідчити про труднощі емоційної саморегуляції та накопичення внутрішнього психоемоційного напруження.

Дослідження також засвідчило посилення делінквентних тенденцій, що проявляються у схильності до порушення соціальних норм і правил, опозиційності, протестних форм поведінки та труднощів дотримання соціально прийнятих вимог. Підвищення негативізму та тенденції до подолання норм і правил свідчить про посилення конфліктності у взаємодії з соціальним оточенням та зниження толерантності до зовнішніх обмежень.

Окремо простежується тенденція до зростання адиктивних проявів. У значної частини досліджуваних виявлено середній та високий рівні схильності до залежної поведінки, що може проявлятися у прагненні уникнути емоційного дискомфорту через надмірне використання інтернет середовища, комп'ютерних ігор або інших дезадаптивних способів психологічного відреагування. В умовах війни адиктивна поведінка нерідко виступає способом тимчасового зниження тривожності, емоційного напруження та переживання внутрішньої нестабільності.

Водночас менш вираженими виявилися показники саморуйнівної поведінки, хоча наявність окремих високих показників свідчить про психологічну вразливість частини підлітків та ризик внутрішньоособистісної дезадаптації. Загалом результати дослідження дозволяють констатувати, що саме агресивні, протестно-делінквентні та адиктивні форми девіантної поведінки найбільшою мірою актуалізуються у підлітків під впливом воєнного стану.

Водночас отримані результати свідчать про неоднорідність психоемоційного реагування підлітків на воєнні події. Поряд із проявами

дезадаптації частина досліджуваних демонструє відносно збережений рівень емоційної стійкості та адаптивних механізмів подолання стресу, що може бути пов'язано з індивідуально-психологічними ресурсами, особливостями сімейної підтримки та соціального оточення. Загалом результати дослідження підтверджують, що воєнний стан виступає потужним психотравмувальним чинником, який підвищує ризик формування девіантних та адиктивних форм поведінки у підлітковому віці й зумовлює необхідність системної психологічної підтримки, спрямованої на розвиток емоційної стійкості, навичок саморегуляції та конструктивної соціальної взаємодії.

2.3. Психологічні технології профілактики девіантної поведінки підлітків

У контексті кризових суспільних процесів проблема профілактики девіантної поведінки підлітків набуває особливої актуальності, що зумовлено зростанням рівня психоемоційного напруження, соціальної нестабільності, поширенням кризових явищ у молодіжному середовищі та посиленням ризиків соціальної дезадаптації. Підлітковий вік характеризується інтенсивними особистісними змінами, перебудовою системи міжособистісних взаємин, формуванням самосвідомості, ціннісних орієнтацій і поведінкових стратегій, що створює підґрунтя як для гармонійного розвитку особистості, так і для виникнення різних форм девіантної поведінки. У зв'язку з цим особливого значення набуває розроблення та впровадження ефективних психологічних технологій профілактики поведінкових девіацій, спрямованих на формування адаптивних способів реагування, розвиток емоційної стійкості та попередження соціально дезадаптивних форм поведінки.

Профілактика девіантної поведінки підлітків у сучасній психологічній науці розглядається як комплексна система психолого-педагогічних, соціально-профілактичних та корекційних заходів, спрямованих на своєчасне

попередження формування поведінкових відхилень, що суперечать загальноприйнятим соціальним нормам та можуть негативно позначатися на психічному, емоційному й фізичному благополуччі особистості підлітка. У межах профілактичної роботи особлива увага приділяється створенню умов для гармонійного особистісного розвитку, формуванню адаптивних способів поведінки, розвитку емоційної стійкості та попередженню соціальної дезадаптації неповнолітніх [63].

І.В. Каськов вважає, що психопрофілактична робота щодо попередження девіантної та делінквентної поведінки повинна мати комплексний характер і реалізовуватися через систему взаємопов'язаних соціально психологічних та педагогічних заходів, спрямованих на формування адаптивних моделей поведінки й зниження ризику поведінкових відхилень. Одним із провідних напрямів профілактичної діяльності дослідник визначає організацію соціального середовища, у межах якого здійснюється формування позитивних установок на здоровий спосіб життя, створення негативного суспільного ставлення до проявів девіантної поведінки, а також розвиток підтримувального соціального простору через діяльність громадських організацій, молодіжних об'єднань та інших соціальних ініціатив [21].

Вчений наголошує також на важливості активного соціального навчання соціально корисним навичкам та мобілізації особистісних ресурсів підлітків. Значний профілактичний потенціал мають групові форми роботи, зокрема тренінги асертивності, програми розвитку резистентності до негативних соціальних впливів, тренінги особистісного зростання та комунікативної компетентності. Участь у таких формах діяльності сприяє розвитку навичок саморегуляції, підвищенню психологічної стійкості та формуванню здатності протистояти деструктивному впливу соціального середовища.

О. Л. Христюк зазначає, що у системі профілактики девіантної поведінки особистості доцільно виокремлювати первинний та вторинний

рівні профілактичного впливу. Первинна профілактика охоплює систему превентивних заходів, спрямованих на попередження виникнення поведінкових відхилень ще до появи їх стійких проявів. Її основною метою є створення сприятливих соціально психологічних умов для гармонійного розвитку особистості, формування адаптивних моделей поведінки, розвиток емоційної стійкості та відповідального ставлення до власної поведінки. Особливого значення у межах первинної профілактики набувають психопросвітницька діяльність, формування навичок конструктивної міжособистісної взаємодії, розвиток самоконтролю та попередження впливу негативних соціальних чинників [62, с.124].

Вторинна профілактика пов'язується із спеціально організованою діяльністю психологів, педагогів, соціальних працівників та інших фахівців, спрямованою на зниження вираженості вже наявних девіантних проявів, попередження їх закріплення та мінімізацію негативних наслідків для особистості. У межах вторинної профілактики реалізується психокорекційна та соціально реабілітаційна робота, орієнтована на трансформацію дезадаптивних поведінкових установок, мотивів та стереотипів реагування, а також на формування нових соціально схвалюваних моделей поведінки. Важливими завданнями даного напрямку є розвиток соціальної активності підлітків, формування позитивної самооцінки, стимулювання інтересу до соціально значущої діяльності та сприяння включенню особистості у позитивно орієнтоване соціальне середовище [44].

Особлива увага у процесі вторинної профілактики приділяється розвитку навичок емоційної саморегуляції, здатності до співпраці, конструктивного вирішення конфліктних ситуацій та формування відповідальності за власну поведінку. Водночас значущим напрямом профілактично корекційної роботи виступає стимулювання творчої активності підлітків, розвиток їх особистісного потенціалу та створення умов для накопичення позитивного соціального досвіду, що сприяє закріпленню адаптивних форм поведінки та зниженню ризику повторного виникнення

девіантних проявів. Значущу роль у профілактиці девіантної поведінки відіграє також соціальний контроль, який забезпечує підтримання нормативного порядку шляхом регуляції поведінки через систему соціального заохочення та обмеження, а також корекційна робота, спрямована на подолання поведінкових відхилень і компенсацію дезадаптивних проявів через вплив на мікросоціальне середовище особистості [58].

Узагальнення літературних джерел свідчить, що у сучасній психології сформувалися різні підходи до організації профілактичної роботи з підлітками, схильними до девіантної поведінки. Інформаційний підхід ґрунтується на припущенні, що порушення соціальних норм нерідко пов'язане з недостатньою поінформованістю неповнолітніх щодо соціальних, правових і психологічних наслідків девіантної поведінки, тому одним із провідних напрямів профілактики є формування у підлітків знань про здоровий спосіб життя, соціальні норми та відповідальність за власну поведінку [54]. Соціально-профілактичний підхід орієнтований на виявлення та нейтралізацію чинників, що сприяють формуванню поведінкових девіацій, зокрема несприятливих умов сімейного виховання, деструктивного впливу соціального оточення та дефіциту позитивної соціалізації. Медико-біологічний підхід пов'язується із попередженням поведінкових відхилень шляхом лікувально-профілактичних заходів щодо осіб із психофізіологічними порушеннями, тоді як соціально-педагогічний підхід передбачає корекцію морально-вольових якостей особистості та розвиток соціально адаптивних форм поведінки [52].

Опрацювання психологічної літератури дозволяє констатувати, що профілактика девіантної поведінки має комплексний характер і включає освітній, психологічний та соціальний компоненти. Освітній компонент спрямований на формування у підлітків усвідомлення наслідків девіантних проявів, розвиток відповідального ставлення до власної поведінки та формування адекватної системи життєвих цінностей. Психологічний

компонент профілактики орієнтований на корекцію особистісних особливостей, що сприяють формуванню поведінкових девіацій, зокрема агресивності, імпульсивності, емоційної нестабільності та низької самооцінки. У межах даного напрямку важливого значення набуває розвиток навичок емоційної саморегуляції, відповідальності, самоконтролю та конструктивного вирішення конфліктних ситуацій. Соціальний компонент профілактичної роботи спрямований на розвиток у підлітків соціальної компетентності, формування навичок конструктивного спілкування, здатності до ефективної співпраці та гармонійної взаємодії із соціальним середовищем [12].

На думку М.А. Ковальчук, соціальний компонент профілактики девіантної поведінки пов'язаний із забезпеченням успішної соціальної адаптації дитини до умов навколишнього середовища, формуванням навичок конструктивної міжособистісної взаємодії та засвоєнням основ здорового способу життя. Основною метою даного напрямку є розвиток соціальних умінь і поведінкових стратегій, необхідних для повноцінного функціонування особистості у сучасному соціальному просторі та підтримання психологічного благополуччя. Особлива увага приділяється цілеспрямованому розвитку особистісного потенціалу підлітків, який виступає важливою передумовою формування здорового стилю життя, ефективної поведінки та позитивного ставлення до себе. У цьому контексті значущим напрямом профілактичної роботи є розвиток позитивної Я концепції, адекватної самооцінки, усвідомлення власних можливостей і прийняття індивідуальних особливостей особистості [12, с.158.].

У межах соціального компонента профілактики важливого значення набуває розвиток поведінкових стратегій, орієнтованих на збереження психологічного та фізичного здоров'я. Йдеться про формування навичок прийняття рішень, конструктивного подолання життєвих проблем, відповідального ставлення до власної поведінки та здатності відстоювати межі особистісного простору. Особливу роль відіграє розвиток уміння

використовувати альтернативні моделі реагування, уникати конфліктних форм взаємодії та здійснювати ефективне й ненасильницьке спілкування з оточенням.

Важливим чинником профілактики девіантної поведінки виступає сім'я, оскільки саме характер дитячо-батьківських взаємин значною мірою визначає особливості емоційного розвитку підлітка та його здатність до соціальної адаптації. Налагодження конструктивної взаємодії між батьками та дітьми, формування навичок ефективного спілкування, розвиток підтримувального сімейного середовища та своєчасне вирішення конфліктних ситуацій сприяють зниженню ризику виникнення поведінкових девіацій [28].

Так, В. Оржеховська, І. Парфанович, А. Самойлов, В. Співак, Т. Федорченко, В. Яремчук та інші науковці наголошують на необхідності організації комплексної психолого-педагогічної роботи не лише з підлітками, схильними до девіантної поведінки, але й з їхніми батьками та найближчим соціальним оточенням. Науковці зазначають, що ефективна профілактика та корекція поведінкових відхилень потребує системного впливу на мікросоціальне середовище особистості, оскільки саме сімейна взаємодія значною мірою визначає особливості емоційного розвитку, соціалізації та формування адаптивних або дезадаптивних способів поведінки підлітка. Комплексна взаємодія психологів, педагогів, батьків та соціального оточення сприяє зниженню ризику закріплення девіантних форм поведінки, мінімізації негативного впливу сімейного середовища та формуванню більш конструктивних моделей міжособистісної взаємодії [10, с.69.].

Суттєву роль у профілактиці девіантної поведінки відіграє також організація позитивного соціального середовища, що забезпечує можливість формування конструктивних міжособистісних взаємин, розвитку емпатії та просоціальної спрямованості особистості. У цьому контексті особливої значущості набувають соціально-психологічні тренінги, волонтерські програми, гурткова діяльність, спортивні секції та менторські проекти, які

сприяють розвитку комунікативної компетентності, навичок співпраці та емоційної стійкості підлітків [43, с. 248] .

У сучасних умовах школа виступає одним із провідних інститутів профілактики девіантної поведінки, оскільки саме освітнє середовище забезпечує соціалізацію підлітка та формування системи його соціальних взаємин. Організація програм розвитку емоційного інтелекту, навичок саморегуляції, управління стресом і конструктивного вирішення конфліктів сприяє попередженню агресивних, делінквентних та адиктивних форм поведінки [47] .

Завдання профілактики деструктивної поведінки підлітків у закладі загальної середньої освіти спрямовані на формування у здобувачів освіти стійкої системи соціально значущих цінностей, позитивних поведінкових установок та адаптивних способів взаємодії із соціальним середовищем. Важливого значення у профілактичній роботі набуває розвиток у підлітків ціннісного ставлення до соціальних норм, правил співжиття та відповідального ставлення до власної поведінки. Особлива увага приділяється формуванню орієнтації на здоровий спосіб життя, розвитку позитивних життєвих смислів, усвідомленню особистісних перспектив та здатності до цілепокладання, що забезпечує підліткам можливість конструктивного планування власної діяльності та самореалізації [18, с.25.] .

Особливого значення у системі психологічної профілактики набуває індивідуальний підхід до роботи з підлітками групи ризику. Психологічне консультування, психокорекційні програми, тренінги розвитку самоконтролю та стресостійкості дозволяють своєчасно виявляти емоційні труднощі та попереджати закріплення девіантних форм поведінки [3]. Робота з підлітками, які характеризуються труднощами соціальної адаптації, заниженою самооцінкою, емоційною нестабільністю або схильністю до агресивних форм реагування, потребує системного психологічного супроводу та використання консультативних і корекційно розвивальних технологій. Психологічне консультування у цьому контексті виступає

важливим засобом стабілізації емоційного стану підлітка, розвитку навичок конструктивної міжособистісної взаємодії та формування більш адаптивних способів реагування на стресові й конфліктні ситуації. У процесі консультативної роботи створюються умови для усвідомлення підлітком власних емоційних переживань, корекції негативних поведінкових установок та розвитку позитивного ставлення до себе й оточення.

Важливе місце у профілактиці девіантної поведінки посідає використання індивідуальних тренінгових програм, спрямованих на розвиток емоційної саморегуляції, самоконтролю, стресостійкості та інших особистісних ресурсів, необхідних для успішної соціальної адаптації. Як зазначає Козубовська І. В., розвиток навичок управління емоціями та конструктивного подолання труднощів є важливим напрямом профілактики поведінкових відхилень [22].

Особливого значення у структурі профілактичних програм набуває попередження адиктивних форм девіантної поведінки, поширення яких у підлітковому середовищі суттєво посилюється під впливом соціально-психологічних чинників та групового тиску. У сучасних дослідженнях також значна увага приділяється профілактиці адиктивної поведінки підлітків. Одним із найбільш ефективних напрямів визнається психопросвітницька робота, спрямована на інформування підлітків щодо ризиків вживання психоактивних речовин, формування навичок протистояння груповому тиску та розвитку відповідального ставлення до власного здоров'я [26].

Профілактика та подолання адиктивної поведінки підлітків, що формується під впливом тиску однолітків, передбачає реалізацію комплексу психолого-педагогічних та соціально-профілактичних заходів, спрямованих на розвиток особистісної стійкості, формування адаптивних моделей поведінки та зниження ризику залучення підлітків до деструктивних форм соціальної взаємодії. Як зазначає О. О. Маслова, одним із важливих напрямів профілактики виступає організація системи психологічної підтримки та просвіти, що сприяє розвитку у підлітків здатності протистояти негативному

впливу соціального оточення, формуванню навичок упевненої поведінки та конструктивного вирішення проблемних ситуацій [33]. Особливого значення у цьому контексті набуває розвиток навичок самоконтролю, емоційної саморегуляції та стресостійкості, які дозволяють підліткам більш ефективно долати психоемоційне напруження та уникати використання адиктивних способів реагування.

Суттєве значення у профілактиці адиктивної поведінки має також обмеження доступності психоактивних речовин та мінімізація впливу факторів ризику, пов'язаних із залученням підлітків до вживання алкоголю, наркотичних речовин та інших форм залежної поведінки. На думку А. В. Самохвалової, ефективна профілактика потребує поєднання психологічних, соціальних та організаційних заходів, спрямованих як на попередження виникнення залежності, так і на підтримку осіб, які вже мають ознаки адиктивної поведінки [59]. Як зазначають Є. Кузьменко, О. Чорна, інформування підлітків щодо ризиків залежної поведінки та формування навичок протидії негативному впливу однолітків сприяє зниженню ймовірності виникнення адиктивних проявів [26]. Профілактичні програми у закладах освіти можуть реалізовуватися у формі лекцій, групових дискусій, інтерактивних занять, тренінгів та факультативних курсів, спрямованих на формування здорових життєвих установок, розвиток критичного мислення та навичок прийняття відповідальних рішень.

В. Г. Панок наголошує на важливості просвітницької діяльності у громаді як важливого чинника профілактики адиктивної поведінки підлітків [42]. Такі заходи спрямовані на підвищення рівня обізнаності населення щодо наслідків залежної поведінки, популяризацію здорового способу життя та інформування про доступні ресурси психологічної допомоги й підтримки. Реалізація просвітницьких кампаній може включати використання соціальної реклами, інформаційних ресурсів у соціальних мережах, проведення тренінгів, семінарів та інших соціально значущих заходів.

Особливого значення у системі профілактики адиктивної поведінки набуває робота з батьками, оскільки сімейне середовище виступає одним із ключових чинників формування поведінкових моделей підлітка. Психологічна просвіта батьків, організація батьківських семінарів, груп підтримки та консультативної роботи сприяють формуванню сприятливого емоційного клімату у сім'ї, розвитку конструктивної комунікації та створенню умов для гармонійного особистісного розвитку дитини. Загалом сучасні психологічні підходи до профілактики адиктивної поведінки підлітків ґрунтуються на комплексному поєднанні психопросвітницьких, соціально-психологічних та корекційно-розвивальних технологій, спрямованих на формування у підлітків здатності до усвідомленого вибору здорових і соціально адаптивних моделей поведінки.

Важливе місце у профілактичній роботі посідає когнітивно-поведінкова терапія, яка спрямована на зміну дезадаптивних моделей мислення та поведінки, розвиток навичок подолання стресу й емоційної саморегуляції [40, с.37]. Когнітивно-поведінкова терапія розглядається у сучасній психологічній практиці як один із найбільш ефективних підходів до профілактики та корекції адиктивної поведінки у підлітковому віці, оскільки сприяє розвитку адаптивних способів подолання труднощів, удосконаленню навичок прийняття рішень, зниженню рівня тривожності та підвищенню психологічної стійкості особистості. Когнітивно-поведінкова терапія є короткотривалим та цілеспрямованим методом психологічного втручання, який може реалізовуватися як в індивідуальній, так і в груповій формі та орієнтується на трансформацію дезадаптивних когнітивних установок і поведінкових стереотипів, що підтримують залежну поведінку.

У межах когнітивно-поведінкового підходу психолог здійснює роботу з підлітком щодо виявлення негативних моделей мислення та поведінкових реакцій, які сприяють формуванню адиктивних тенденцій, а також навчає більш конструктивним способам подолання труднощів та емоційного напруження. Одним із ключових компонентів когнітивно-поведінкової

терапії виступає когнітивна реструктуризація, що передбачає аналіз і корекцію негативних переконань, автоматичних думок та ірраціональних установок, які можуть підтримувати залежну поведінку. Важливим компонентом когнітивно-поведінкової терапії є також поведінкова активація, що спрямована на залучення підлітка до соціально схвалюваних та психологічно ресурсних видів діяльності.

Значущу роль відіграє також формування навичок ефективної міжособистісної взаємодії, розвитку асертивності та здатності протистояти негативному впливу соціального оточення. У процесі когнітивно-поведінкової терапії значна увага приділяється розвитку навичок емоційної саморегуляції, управління стресом і тривожністю, а також формуванню конструктивних стратегій спілкування з однолітками та членами родини. Опанування таких навичок сприяє підвищенню психологічної стійкості підлітка, розвитку відповідальності за власну поведінку та зниженню ризику повторного виникнення адиктивних проявів. Загалом когнітивно-поведінкова терапія розглядається як ефективний психокорекційний підхід, що забезпечує комплексний вплив на когнітивну, емоційну та поведінкову сфери особистості та сприяє профілактиці й подоланню адиктивної поведінки у підлітковому віці [40, с.39].

Суттєвий профілактичний потенціал має сімейна терапія, яка сприяє покращенню комунікації між членами родини, формуванню підтримувального емоційного середовища та подоланню внутрішньосімейних конфліктів [23]. Особливої уваги заслуговують технології усвідомленості та методи емоційної саморегуляції, які сприяють зниженню рівня тривожності, розвитку стресостійкості та формуванню адаптивних способів подолання психоемоційного напруження.

Отже, психологічні технології профілактики девіантної поведінки підлітків мають комплексний та багаторівневий характер і спрямовані на розвиток емоційної стійкості, соціальної компетентності, навичок саморегуляції та конструктивної міжособистісної взаємодії. Ефективність

профілактичної роботи значною мірою залежить від системності психолого-педагогічного впливу, урахування вікових та індивідуально психологічних особливостей підлітків, а також створення сприятливого соціально-психологічного середовища, що забезпечує умови для гармонійного розвитку особистості та попередження поведінкових девіацій.

Висновки до розділу 2

Проведене емпіричне дослідження дало змогу комплексно проаналізувати психологічні чинники девіантної поведінки підлітків в умовах воєнного стану та виявити особливості прояву агресивних, делінквентних і адиктивних тенденцій у сучасному підлітковому середовищі. Отримані результати засвідчили, що тривале перебування під впливом психотравмувальних факторів воєнного часу, емоційної нестабільності, переживання небезпеки та соціальної невизначеності негативно позначається на психоемоційному стані підлітків, сприяючи посиленню дезадаптивних форм реагування, емоційної напруженості та труднощів саморегуляції.

Аналіз результатів дослідження агресивних проявів засвідчив, що у значної частини підлітків домінують середні та високі показники вербальної й фізичної агресії, негативізму, дратівливості та емоційної нестабільності. Найбільш вираженою формою агресивного реагування виявилася вербальна агресія, що свідчить про схильність підлітків до словесних форм емоційного відреагування внутрішнього напруження, конфліктності та психологічного дискомфорту. Поряд із цим виявлено тенденцію до підвищення негативізму, підозрілості та образливості, що може свідчити про зниження рівня психологічної безпеки, труднощі емоційної адаптації та посилення внутрішньоособистісної напруженості в умовах хронічного стресу.

Результати дослідження схильності до девіантної поведінки показали, що у значної частини досліджуваних простежуються середні та високі показники схильності до агресії та насильства, порушення соціальних норм і

правил, недостатнього вольового контролю емоційних реакцій та адиктивних тенденцій. Отримані дані свідчать про посилення імпульсивності, протестних форм поведінки та труднощів конструктивного подолання психоемоційного напруження. Водночас показники саморуйнівної поведінки виявилися менш вираженими, однак сама наявність окремих високих результатів за цією шкалою свідчить про психологічну вразливість частини підлітків та ризик внутрішньоособистісної дезадаптації.

Дослідження рівня схильності до залежної поведінки дозволило встановити, що для більшості підлітків характерний середній рівень адиктивних тенденцій, тоді як у частини респондентів зафіксовано високий рівень ризику формування залежної поведінки. Отримані результати свідчать про схильність окремих підлітків до використання дезадаптивних способів психологічного уникнення емоційного дискомфорту та внутрішнього напруження. Водночас частина досліджуваних продемонструвала відносно збережений рівень емоційної стійкості та більш адаптивні способи подолання стресу.

Теоретичний аналіз психологічних технологій профілактики девіантної поведінки засвідчив, що ефективна профілактична робота повинна мати комплексний характер та поєднувати психопросвітницькі, соціально-психологічні, корекційно-розвивальні та психотерапевтичні підходи. Особливого значення набувають технології розвитку емоційної саморегуляції, стресостійкості, комунікативної компетентності та соціально-адаптивних форм поведінки. Важливу роль у профілактиці девіантної поведінки відіграють когнітивно-поведінкова терапія, психологічне консультування, тренінгові програми, сімейна терапія, психопросвітницька діяльність та створення підтримувального соціального середовища, що сприяє формуванню конструктивних моделей поведінки та розвитку психологічної стійкості підлітків.

ВИСНОВКИ

Аналіз результатів проведеного теоретико емпіричного дослідження надав можливість сформулювати такі висновки.

1. Теоретичний аналіз проблеми дозволив визначити девіантну поведінку як складний багатофакторний соціально-психологічний феномен, формування якого обумовлюється взаємодією особистісних, психологічних, соціальних та середовищних чинників. Девіантна поведінка в сучасній психологічній науці трактується як система поведінкових проявів, що відхиляються від загальноприйнятих моральних, соціальних і правових норм суспільства та формуються під впливом соціально-психологічних, індивідуально-психологічних і середовищних чинників. Найбільш поширеними формами девіантної поведінки підлітків виступають агресивна, делінквентна, адиктивна та аутоагресивна поведінка.

2. Аналіз наукових джерел підтверджує, що підлітковий вік є кризовим етапом розвитку особистості, який характеризується емоційною нестабільністю, імпульсивністю, підвищеною чутливістю до зовнішніх впливів, недостатньою сформованістю механізмів самоконтролю та саморегуляції, що підвищує ризик формування поведінкових девіацій. Встановлено, що в умовах воєнного стану психоемоційне напруження, переживання небезпеки, тривалий стрес, порушення почуття безпеки та соціальна нестабільність негативно впливають на психічний стан підлітків, сприяючи посиленню агресивності, конфліктності, тривожності, негативізму та інших дезадаптивних форм поведінкового реагування.

3. Теоретичний аналіз соціально-психологічних чинників девіантної поведінки підлітків дозволив встановити, що суттєвий вплив на формування поведінкових порушень мають несприятливі умови сімейного виховання, дефіцит емоційної підтримки, труднощі міжособистісної взаємодії, негативний вплив мікросоціального середовища, соціальна дезадаптація та психотравмувальний досвід. Водночас умови воєнного стану сприяють

посиленню емоційної напруги, внутрішньої нестабільності та психологічної вразливості підлітків, що підвищує ризик формування різних форм девіантної поведінки.

4. Результати емпіричного дослідження засвідчили, що у значної частини підлітків переважають середні та високі показники вербальної агресії, дратівливості, негативізму та схильності до порушення соціальних норм. Встановлено тенденцію до посилення агресивності, емоційної нестабільності, імпульсивності та конфліктності, що може розглядатися як закономірна реакція психіки на тривале перебування в умовах воєнного стресу. Також виявлено наявність у частини досліджуваних схильності до адиктивних форм поведінки, що проявляється у прагненні уникнення психологічного дискомфорту та емоційного напруження за допомогою деструктивних способів реагування.

5. Узагальнення результатів дослідження дозволило визначити, що найбільш поширеними формами девіантної поведінки підлітків в умовах воєнного стану є агресивна, протестно-делінквентна та адиктивна поведінка.

6. У процесі дослідження проаналізовано психологічні технології профілактики девіантної поведінки підлітків та встановлено, що ефективна профілактична робота повинна мати комплексний характер і поєднувати психопросвітницькі, психокорекційні, соціально-психологічні та тренінгові технології. Визначено, що найбільш ефективними напрямками профілактики виступають розвиток емоційної саморегуляції, стресостійкості, комунікативної компетентності, формування конструктивних моделей поведінки, когнітивно-поведінкові технології, психологічне консультування, тренінгові програми та створення безпечного підтримувального соціально психологічного середовища для гармонійного розвитку особистості підлітка.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдюкова Н. В. Психологічні особливості соціалізації сучасного підлітка : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05. Київський Державний університет ім. Т. Г. Шевченка. Київ, 2020. 16 с.
2. Андрусишин Р.М. Аналіз особливостей розвитку девіантної поведінки підлітків. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2022. Вип. 69. С. 13–19.
3. Андрусишин Р.М. Девіантна поведінка як форма соціального відхилення [Текст]. Правові горизонти. 2019. Вип. 16 (29). С. 24-29
4. Байда С.П., Сафін О.Д., Психологія девіантної поведінки особистості: навч. посіб. Умань: Візаві. 2021. 202 с.
5. Басенко О. М. Особливості переживання підлітками стресових подій воєнних конфліктів : дис. ... д-р філос.: 053. Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2023. 214 с.
6. Бондаренко Л., Ламаш І. Специфічно підліткові типи порушеної поведінки. *Девіантна поведінка: соціологічний, психологічний та юридичний аспекти*: матеріали наук.-практ.конф. (Харків, 10 квіт. 2015 р.), с. 84-88.
7. Бондзик Д. Девіантна поведінка підлітків в умовах воєнного стану. *Особистість, суспільство, війна: тези доповідей учасників Міжнародного психологічного форуму, 7 квітня 2023 р., м. Харків, Україна. 2023. С. 38–40.*
8. Бужинська С., Хмарська А. Проблеми девіантної поведінки: виклик сучасності. *Збірник наукових праць ЛОГОΣ, 2020. 112-115.*
<https://doi.org/10.36074/24.01.2020.v1.42>
9. Вінник Н. Д. Про девіантну поведінку підлітків, що зазнали впливу повномасштабної війни в Україні. Н. Д. Вінник, І. А. Власенко, В. В. Коленко. *Габітус. 2024. Вип. 57. С. 80-84.*
10. Вінс В.А., Тороп О.С. Вплив сім'ї на формування девіантної поведінки підлітків. *Габітус. 2023. 54. С. 69-71.*

11. Вовченко О. Девіантна та делінквентна поведінка підлітків з ООП в умовах воєнних дій: психологічний аспект. *Габітус*, 2022, № 36, 67-74.
12. Вольнова Л. М. Профілактика девіантної поведінки підлітків: навч.-метод. посібник до спецкурсу «Психологія девіацій» для студентів спеціальності «Соціальна робота» у двох частинах. Ч. 1. Теоретична частина. 2-ге вид., перероб і доповн. К., 2016. 188 с.
13. Гарасимів Т. З. Природні та соціальні детермінанти формування девіантної поведінки людини: філософсько-правовий вимір: монографія. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. 420 с.
14. Гаркавенко Н.В. Соціальна психологія адиктивної поведінки: Практичні завдання до курсу: навч.-метод. Посібник. Н.В. Гаркавенко, С.І.Собкова. Чернівці: Чернівецький Нац. у-т, 2019. 181 с.
15. Гошовський Я., Гошовська Д. Психологія девіантної особистості: навчально-методичний посібник до практичних занять. Луцьк, ПП Іванюк, 2022. 106 с.
16. Гуртовенко Н.В. Психологічні детермінанти корекції девіантної поведінки підлітків. *Вісник Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка Степана Дем'янука*. Серія: Педагогіка та психологія. 2025. Вип. 1. С. 28-33.
17. Дубінчук Н. В. Психологічний аналіз мотивації протиправної поведінки підлітків. Н. В. Дубінчук, А. В. Шулдик. *Молодий вчений*. 2016. № 12. С. 243-247.
18. Журавель Т., Іванюк І., Лехолетова М., Лютий В., Лях Т., Пашко Н., Соловійова В., Сорокіна О., Спіріна Т., Суліцький В., Удовенко Ю., Чепенко О., Чуйко О., Швед О., Янковець, В. Профілактика деструктивної поведінки підлітків (Т. Журавель, Ю. Удовенко, Ред.). Видавництво ФО-П Буря О.Д. Київ, 2022. 144 с.
19. Замашкіна О. Девіантна поведінка підлітків: узагальнена класифікація видів поведінкових відхилень. *Науковий вісник Ізмаїльського державного*

- гуманітарного університету. Серія «Педагогічні науки». Вип. 42. 2019. 160с. С.75-82. <http://visnyk.idgu.edu.ua/index.php/nv/article/view/385/374>
20. Знаковська Н. М. Проблеми девіантної поведінки в сучасному українському молодіжному середовищі. *Соціологія*. 2014. № 6 (110). Червень. С. 90–95.
21. Каськов І. В. Психопрофілактика девіантної та делінквентної поведінки особистості в умовах політико-соціальної нестабільності. *Вісник Національного університету оборони України*. 2023. Вип. 5. С. 37-43. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnaou_2023_5_7.
22. Козлова А.Г. Девіантна поведінка дітей [Текст]. Київ: Шкільний світ, 2021. 119 с.
23. Корнієнко І. В., Лесик Р. В. Сімейна терапія як спосіб попередження аддиктивної поведінки у підлітків. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Психологія. 2018. №42. С. 25-28.
24. Котлова Л.О. Психічне здоров'я молоді в умовах воєнного стану [Електронний ресурс]. *Вікова та педагогічна психологія*. 2023. Вип. 53. № 10. С. 63-68.
25. Кошова І. В., Кресан О. Д. Психологія девіантної поведінки: Навчально-методичний посібник. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2021. 226 с.
26. Кузьменко Є., Чорна О. Шкільні профілактичні програми зменшення вживання наркотиків серед підлітків. *Український журнал педагогічних досліджень*. 2016. №4. С. 104-115.
27. Лазор К. П. Основні теоретичні підходи до розуміння причин девіантної поведінки підлітків. *Габітус*. 2021. Вип. 21. С. 72-76.
28. Лелик Х. Психологічні особливості девіантної поведінки особистості підліткового віку. *Педагогіка і психологія професійної освіти*, 2019, (1), 171-178.

29. Лобанова А. С., Калашнікова Л. В. Робота з підлітками девіантами: соціологічний та психологічний аспекти: підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Вид-во «Каравела», 2017. 470 с.
30. Максимова Н.Ю. Психологія девіантної поведінки: навч. посібник. К. : Либідь, 2011. 520 с.
31. Максимова Н. Ю. Система ранньої діагностики відхилень в розвитку особистості: методичний посібник. за ред., Максимової Н. Ю. Київ – Львів: Видавець Вікторія Кундельська, 2021. 220 с.
32. Марунчак В. Соціально-психологічні аспекти формування девіантної поведінки особистості в умовах соціокультурного простору. К. 2005. С. 15-42.
33. Маслова О. О. Фактори ризику та типи адиктивної поведінки у підлітків. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія Педагогіка. 2015. Вип.23. С. 127-132.
34. Методи роботи з девіантами в умовах сучасного соціокультурного середовища: методичні рекомендації / Максимова Н.Ю., Грись А.М., Манілов І.Ф. [та ін.] ; за ред. Н.Ю. Максимової. К.: Педагогічна думка, 2015. 91 с.
35. Методичний посібник для фахівців, які впроваджують типову програму для кривдників: Збірник практичних матеріалів. Київ, 2020. 132с.
36. Нагорняк А., Васильєва О.А. Життєстійкість як ресурс подолання стресу в підлітковому віці. *Наукові перспективи*. 2025. № 10(64). с.1552-1565.
37. Островська-Бугайчук І. М. Причини формування девіантної поведінки підлітків. Вісник Житомирського державного університету. Педагогічні науки, 2015. Вип. 2(80). С. 48-52.
38. Павелків В. Р. Психогенеза агресивної та деструктивної поведінки в підліткових субкультурах : дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.07. Київ, 2019. 475 с.
39. Павелків Р. В. Вікова психологія: підручник. К.: Кондор, 2018. 469 с.

40. Павлович І. С., Твердохліб Т. В. Особливості когнітивно-поведінкової терапії в лікуванні залежності у підлітків. *Український вісник психіатрії*. 2016. Вип. 24(1). С. 37-42.
41. Павлюк О. Д. Характеристика девіантної та делінквентної поведінки неповнолітніх до та у період військового стану. *Вісник післядипломної освіти*. Серія: Соціальні та поведінкові науки. Серія: Управління та адміністрування. 2023. Вип. 26. С. 105-128.
42. Панок В. Г. Організація антинаркотичної профілактичної роботи в навчальних закладах. Науково-методичні засади діяльності психологічної школи: Навч.-метод. посібник. В 2 т. / За заг. ред. В. Г. Панка, І. І. Цушка. К.: Нікацентр, 2005. Т. 2. С. 19–33.
43. Парфанович І., Калаур С., Турчин-Кукаріна І. Діагностика агресивної поведінки підлітків у контексті профілактично-корекційного соціально-педагогічного впливу. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2022. № 6 (120). С. 26-39.
44. Парфанович І.І., Трубавіна І.М. Діагностика і профілактика поведінкових девіацій: поняття, рисунки, таблиці. Навчально-методичний посібник. Харків, 2022. 83 с.
45. Пасько К. М., Малайчук Т. В. Проблема підліткової кризи. *Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя*: мат-ли V наук.-практ. конф., Суми, 2019. С.217–220.
46. Пеца Д. Д., Росоха Я. М. Девіантна поведінка за умов воєнного стану: чинники, наслідки, механізми впливу. Аналітично-порівняльне правознавство. 2025. № 1. С. 53-57.
47. Пилипчак О., Раєвська Я. Формування навичок соціальної відповідальності у підлітків з девіантними проявами. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом*. Психологія, 2025, 1(66), 91–97. <https://doi.org/10.32689/maup.psych.2025.1.13>

48. Пілецька Л., Петричук М. Соціально-психологічні особливості девіантної поведінки підлітків. *Філософські і психологічні науки. Серія «Психологія»*, 2019. т. 1, № 22, с. 91–96.
49. Пономаревський С.Б. Психологічні чинники формування деструктивної самоповедінки в підлітковому віці. *Перспективи та інновації науки*. № 12(58) 2025, с. 4103 – 4117.
50. Приймак Ю. Д. Дезадаптивна поведінка учнівської молоді як соціально-психологічна проблема. *Педагогічний пошук*. 2017. № 4. С. 28-30.
51. Профілактика девіацій розвитку особистості у складних життєвих обставинах: монографія / Н.Ю. Максимова, А.М. Грись, М.М. Павлюк, І.Ф. Манілов, Т.А. Рябовол, Л. А.Філоненко, О.В. Максим, В.М. Щербина-Прилука, Д.Ю. Старков; за ред. Н. Ю. Максимової. Київ: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2024. 250 с.
52. Профілактика та корекція відхилень поведінки: навч.- метод. посібник. укл. Л.Мафтин. Чернівці: Чернівець. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича, 2021. 368 с.
53. Психологічна енциклопедія [Текст]: а - Я / авт.-упоряд. О. М. Степанов. К.: Академвидав, 2006. 424 с.
54. Пундєв В. В., Басько Г. П. Психолого-педагогічні аспекти профілактики девіантної поведінки у процесі соціалізації підлітків. *Ментальне здоров'я*. N 4, 2025, с. 157 – 161.
55. Разумейко Н. С., Ткаченко О. Г., Дем'яненко Ю. О. Вікові та статеві особливості вияву агресії в поведінці сучасних підлітків. *Науковий вісник Сіверщини. Серія: Освіта. Соціальні та поведінкові науки*. 2020. № 1. С. 95-105.
56. Розлуцька Н. Вимушене переселення як чинник девіантної поведінки дітей і підлітків у полікультурному середовищі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Педагогіка. Соціальна робота»*. 2023. № 1 (52). С. 186–189.
57. Русанов В. Коли норми руйнуються: девіантна поведінка населення під час війни в Україні: Дослідження впливу війни на девіантну поведінку

українського населення та можливі шляхи профілактики через психологічну корекцію та соціальні програми. *PMGP*. 9(3). DOI: 10.26766/pmgp.v9i3.528.2024.3с.

58. Савельєва Н. М. Соціальна профілактика девіантної поведінки: курс лекцій з презентацією навч. посіб. [для студ. і магістр. спец-тей «Соц. робота» і «Соц. педагогіка». Полтава: ПНПУ, 2016. 110 с.

59. Самохвалова А. В. Сучасні психологічні підходи до профілактики адиктивної поведінки у дітей та підлітків. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія: психологічні науки. 2018. № 2(1). С. 146–151.

60. Скворчевська Є. Л. Чинники девіантної поведінки підлітків. *Габітус*. 2025. Вип. 69(1). С. 242-246.

61. Скрипченко О. В., Долинська Л. В., Огороднійчук З. В. та ін. Вікова та педагогічна психологія. К.: Каравела, 2019. 400 с.

62. Христюк О. Л. Психологія девіантної поведінки: навч.-метод. посібник. Львів: ЛьвДУВс, 2014. 192 с.

63. Чайковська О. М. Психологічні особливості корекції конфліктності у молодших підлітків, схильних до девіантної поведінки [Текст]: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07; Київ. ун-т ім. Бориса Грінченка. Київ, 2014. 20 с.

64. Чайковська О. М. Складові системи чинників девіантної поведінки підлітків. *Проблеми сучасної психології*. 2015. Вип. 28. С. 627-637.

65. Шинкаренко І. О. Адиктивна (залежна) поведінка як форма девіантної поведінки. І. О. Шинкаренко, Р. Міна, А. А. Лукомська. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2021. № 2. С. 560-566.

66. Щербакова О. О., Кондрацька Л. В., Беженська А. А. Вікові особливості психоемоційного стану підлітків в умовах війни. *Габітус*. 2023. Вип. 55. С. 67-71.

67. Barton-Crosby J. The nature and role of morality in situational action theory. *European Journal of Criminology*. 2022. Vol. 19(6). P. 1421-1437.
68. Hanimoglu E. Deviant Behavior in School Setting. *Journal of Education and Training studies*. 2018. Vol. 6(10). P. 133-141.
69. Mobbs M. C., Bonanno G. A. Beyond war and PTSD: The crucial role of transition stress in the lives of military veterans. *Clinical psychology review*. 2018. Vol. 59. P. 137-144.
70. Timory H. The Impact of Psychological Trauma on Deviant Behavior in Adolescents. *Baharestan Scientific Research Quarterly Journal*. 2025. P. 117-132.